

20100
1/2
**НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА**

ДР. М. АНТОНОВИЧ

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ**

**ВИДАВНИЦТВО
ЮРИЯ ПИЩЕНКА**

ПРАГА

Висоветин

Gibsoni meys H Tu.

Blaum

9 II 1942

06710 50708
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА «ЮТ»
Ч. 2.

Др. М. АНТОНОВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Т. II.

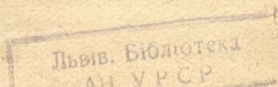
(ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДОБА)

~~80585~~

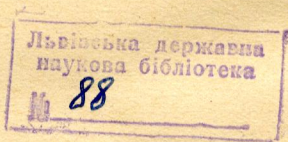
ПРАГА 1941

ВИДАВНИЦТВО ЮРІЯ ТИЩЕНКА

13/29/4

Авторські права застережені
Обгортка праці проф. Р. Лісовського

Друковано 2000 примірників.
Друкарня „Книгтіск“, Прага XIII.,
Самова 665.

1. Віки XIV. - XVI. в українській національній свідомості.

В уяві широких кол українського суспільства представляється власна історія і досі в виді розірваних епізодів Київського й Галицько-Волинського князівства та Козаччини. Тих добрих 250 літ між смертю останнього нащадка короля Данила (1340) та першими потужнішими виступами козаків якось немовникають із нашої свідомості й з того скарбу історичних традицій, на якому витворюється сучасне національне обличчя Українця. Революція 1917. року і слідуюча за нею національна боротьба, оживили інтерес суспільности до історичних епох, коли живіше проявлялось власне державне життя, але часи, коли Україна творила складову частину Великого Князівства Литовського, опинились поза дужками зацікавлення. Очевидно, зовсім не заслужено. Трактуючи XIV—XVI. віки, як добу литовської державности на наших землях, пововне суспільство занадто виходило з заложення національної політичної організації, що сьогодні творить ідеал кожного народу. Під цей ідеал часи панування Гедиміновичів, розуміється, не

підходили. Але пристосовувати до Середньовіччя сьогоднішні погляди на державу і сучасні ідеали національно-політичного буття більше, ніж небережно. Державне чуже ім'я покрило наш нарід: в Європі XV—XVI. віків під «Литвином» розуміли людину православної віри, що говорить руською мовою (руською — в значінню україно-білоруською. В такому розумінні вживається в цій частині термін «Русь, руський» і надалі). Більшість держав Середньовіччя ґрунтувались не на національним, а універсалистичним, або династичним принципі і заміна назви не тільки не була рідкістю, а часто навіть умисне заводилася для урочистості і піднесення авторитету володарів. Гордість на народне ім'я в теперішній формі не існувала. Німецькі цісарі рахували відзначенням для себе титул «римського патриція» і з власного бажання називали свою державу «римською». Цілі Середні віки існувала «Священна Римська Імперія» і «Римляне» — а це державне поняття ховало в собі нації німецьку, італійську, чеську і т. д., які зовсім не почували себе поневоленими. Кожна з них, ба й кожна провінція і кожне місто, мали свої окремі права та закони, що їх дотримувати було моральним обов'язком найвищої влади. Середньовічна держава не знала централізації і безумовного бюрократичного підпорядкування, й тому могла забезпечувати мирне співжиття національностей. Вічні усобиці у «Римській імперії» мали причиною суперництво пап з імператорами,

боротьбу міст проти князів, чи цісаря, але не національний антагонізм Італійців та Німців. Так і в державі нащадків Гедиміна, державне ім'я покривало народні ріжниці. Ще на самім Люблинським Соємі 1569. р. говорив перед Поляками Ян Хоткевич, староста жмудський: «Волинь від віків заселена нашим народом литовським». Але внутрі визнавались свої ріжниці — Велике Князівство Литовське складалось із Жмуди, Литви, Руси; по містах був і німецький елемент. Права поодиноких провінцій і міст, що давали їм повне внутрішнє самоврядування твердо дотримувались великим князем. І коли часом здибаються в джерелах вістки, що вказують буцім-то на якусь ріжницю між Литвою та Руссю, то вони стосуються другорядних внутрішніх а то й особистих справ. Коли канцлер Ольбрахт Гаштольд обурювався, що «нова людина, подлої кондиції, Русин, син мізерного князівського роду» (1529), Константин Острожський, дістав один із найголовніших урядів у державі, троцьке воєводство, то не можна забувати, що союзником і приятелем волинського маґната був Радзивил — такий же самий Литвин, як і Гаштольд, а аргументи цього останнього були навіяні виключно особистими мотивами родового суперництва. Якщо додати до цього ще повну культурну асиміляцію Литвинів, то стане зрозумілим, чому провідна верства Великого Князівства зуміла при збереженні всіх етнічних особливостей кожного пооди-

ногого народу виробити загальне «литовське» державне почуття та патріотизм. Це не дає тепер права трактувати, як поневолення, той довгий час у нашій історії, коли ми самі себе називали «Литвинами». Литовська доба була іншою формою нашої держави, аніж Київська чи Галицько-Волинська, але тільки формою. Державне хотіння Українців знаходило свій вислів у об'єднанні довкола династії Гедиміна.

І Велике Князівство Литовське мало свої внутрішні межиусобиці, то в виді династичної боротьби, то бунту вельмож — але ніразу не можна ствердити там якоїсь національної боротьби литовського і українського елементів. Ще менше помітна різниця між Українцями та Білорусами. Етнічно вона неперечно існувала, але політично і національно ніяк не виявлялась аж до ХІХ. століття. Епоха Гедиміновичів була для України продовженням і дальшим розвитком князівського періоду, але для правильного зрозуміння цієї доби необхідно відмовитись від сучасних уявлень про державу, як про необхідно національний утвір. «Наше государство християнское руське велике княжество литовське»*) було предметом любови і патріотизму українського народу.

*) Вираз київського єродіякона Іоакима перед парем Іваном ІV. Грозним у Москві 1582. Так називав Українець державу з королем-католиком на чолі в очі православному цареві, що претендував на титул «всєя Руси».

2. Початки Литовсько-Руської держави.

Перші певні писані звістки про литовські племена подибуються в наших літописах київської доби. З них виходить, що Литовці стояли в певній залежності від Києва. Звістки хроністів про данину, плачену Києву віниками, очевидно, не можна брати буквально: це було кепкування багатого купецького міста над убогими лісовими околицями, віддаленими від усіх торговельних шляхів. Край, заселений литовськими племенами, був густо вкритий лісом і населення через те мусіло, принаймні на перших порах, концентруватися по берегах річок, де траплялися незалісені місця. Головним його заняттям було хліборобство, а тільки такі незалісені галявини були доступні примітивній сільськогосподарській техніці тих часів. Литовські племена замешкували глибину континенту, ніде не доходячи до моря. Над берегами Балтику сиділи вузьким пружком фінські риболовні народці (Кури, Ливи) зі значно більше розвинутим мореплавним інстинктом. Правдоподібно, і всередині країни сиділи Литовці, бодай частинно на теренах, з яких вони перед тим витиснули Угрофінів.

Головні племена литовської мовної групи були *Пруси* (на землях теперішньої східної Прусії), *Ятвяги* (між річками Прегелем та Німаном до Бугу на полудне), *Корсь* (на Курляндському півострові), *Жмудь* (над долішнім Німаном), *Литва* (над середнім Німаном та Вілією), *Жемтола* (між Вілією та Двиною) і *Леттола* (на північ від Двини). Принаймні між декотрими з цих племен і слов'янськими етнічними групами, існували вже на світанку історії в IX—XI. віках близькі зв'язки. Є дані припускати, що літописні слов'янські Кривичі, які не тільки лягли в основу теперішнього білоруського народу, але й великим колонізаційним рухом в доріччя горішньої Волги, найбільше причинились до асиміляції фінських племен на території теперішньої Росії, були самі послов'янцями литовським племенем. На кожен випадок ще за історичних часів сягали Литовці значно далше вглиб континенту на тепер білоруські землі. Вже за литовської держави підлягли вони асиміляції на користь Слов'ян. Головні міста Литви — Вільно і Троки — тепер етнічно білоруські, тоді лежали на литовських теренах. Тому що Слов'яни мали вже розвинене міське життя, були вони більш придатні до урбанізації, ніж Литовці і згадані осередки відіграли якраз найбільшу роль при білорусизації долин Німану та Вілії.

В тягу XII—XIII. в., по мірі розпаду та ослаблення поодиноких українських князівств, вістки про литовські племена стають усе частіші.

Грабіжні напади їх, навіть на далекі Подніпрова та Сіверщину, стають частим явищем. Особливою дикістю вирізнялись Ятвяги, з котрими довелось уперто боротися сумежній з півдня державі Галицько-Волинській. Ця експансія Литовців була не лише наслідком ослаблення українських князівств, але й порівнююче густішого населення литовських земель, особливо після татарського нападу, коли мешканців на Подніпрові поменшало. В тім часі — XIII. століття — можна зауважити серед Литовців вже деякий культурний поступ, який виявився передовсім у суспільній диференціації: в літописах українських та хроніках німецького Ордену згадуються численні «рікси», або «кунігаси», але вже сама чисельність їх змушує думати, що влада цих перших литовських ватажків була невелика. Про перемогу брата Данилового, Василька, над Ятвягами під Дорогичином 1248. говорить літопис «убито бисть князій Ятвяжських сорок». Видимо, були це просто торгівлю або воєнним грабунком збагачені землевласники, що силою свого більшого маєтку здобули певне значіння серед своїх соплеменників. Появляються вістки і про литовські села і навіть укріплені пункти, як Ворута в Литві або Твериметь у Жемголі (1252).

Ці початки політичної організації, однак, не вистарчали на серйозні завдання часу, перед якими стояли литовські племена. Розрізнені дрібні ватажки, з яких ніоден не тур-

бувався долею другого, опинились проти двох німецьких рицарських Орденів, що майже рівночасно осіли на обох кінцях литовських етнічних теренів (Меченосці в Ливонії 1202, Німецький Орден у Прусії 1230). За зразковою воєнною організацією рицарів стояло шляхетне суспільство всеї Європи; рік річно з'являлись цілі відділи з Англії, Франції та Німеччини, щоби взяти участь у походах і грабунках Литви під популярним гаслом навертання поган на християнство. Одночасно з походами і грабунками йшла і правильна колонізація: рицарі закладали міста, муровані замки, закликали в країну купців та ремісників і таким чином запевнювали за собою назавше раз захоплений клаптик землі. Перевага європейської фортифікаційної техніки, перевага залізних панцирів та зброї і врешті значна влада великого магістра, яка (особливо після об'єднання обох Орденів 1237.) дозволяла йому концентрувати на відповідну ціль великі сили, все це разом уявляло собою таку потугу, мірятися з якою племінним ватажкам було зовсім не можливо. Рятунок був лише в зв'язку зі сумежними слов'янськими князівствами. Слов'яни мали вищу воєнну і фортифікаційну техніку, яка уможливлювала їм легше витримувати конкуренцію зі західньою Європою, а головне виробили вони в постаті дідичних князів форму політичного життя, що скупчувала довкола себе всі сили країни. Тому спроби литовських племен у першій половині XIII. ст.

сполучитися зі Слов'янами, носили вигляд підданця. Так пробувала Летіла приєднатися до Полоцького князівства, а Пруси до володарів Поморя Святополка та Мстивоя. Але ці державки були самі за слабкі і не могли достачити оборони ще й іншим: німецький натиск був лише почасти задержаний. За той час, однак, встигла зрости і зміцнитись державна організація центральних племен — Жмуди та Литви.

Ці два племена межували якраз із найслабшими білоруськими уділами, скалками багато разів переділеного Полоцького князівства (Друцьк, Слоним, Волковиськ). Володарі таких маленьких земель по силі і значінні нічим не відрізнялися від литовських ватажків. Постійно закликали одні одних на поміч у своїх чварах із соплеменниками, організовували разом розбишацькі походи та заходили між собою в подружні зв'язки. Погляди на князя, як на дідичного володаря, почали перещеплюватись і Литвинам, аж поки вдалося одному з ватажків вибитися понад інших. Був ним *Мендовт*, син Рингольта (коло 1240—1263). Столицею його став Новгородок Литовський, як уже зі самої назви видно — слов'янське місто. Влада Мендовта до 1250-их рр. поширилась, крім Жмуди і Литви, на білоруські міста — Волковиськ, Слоним, Гродно та Полоцьк, а теж і українські пинські князі признали над собою його зверхність із страху перед королем Галицько-Волинським Данилом. Значно до-

помогла Мендові боротьба, яку розпочав у цей час Данило з Ятвягами. У Ятвягів була особливо сильно закорінена система малих ватажків. Єдиновластні заміри Мендовга стрінулись тут із найзавзятішим опором та вічними повстаннями. Знищення Ятвягів, як наслідок методичних походів та колонізаційної діяльності Данила, звільнило Литовсько-Руську державу від одного з небезпечних ворогів. Мусів швидко збагнути це і сам Данило, бо в рр. 1252—1253. розпочав він у союзі з польськими й мазовецькими князями та орденськими рицарями війну проти Мендовга. Рівночасно вибухло проти нього повстання місцевих ватажків на Жмуди. Але мирний трактат з р. 1255. закінчився зближенням двох найбільших східнославянських володарів. Син Данила, Роман, дістав, як князівство під зверхністю Мендовга, Новгородок, Слоним та Волковиськ, а другий син Данила, Шварно, одружився з донькою литовського князя. Ще раніше (1251) замирився Мендовг з Німецьким Орденom і для виду прийняв навіть християнство та королівську корону від папи Інокентія IV. Це все було, однак, для нього не більше, як засіб виплутатись із скрутного положення. В 1261. р. Мендовг знову вирікся християнства і розпочав боротьбу з рицарством, скориставшись тим, що велике повстання Прусів та Жемголи звязало Ордену руки. Не вдалось, проте, Мендовгові скористатися овочами своєї зручної політики: змова дрібних литовських і

руських володарів позбавила його життя під час походу на Брянське князівство.

Після смерті Мендовґа розпочалась у його державі боротьба між руськими й слов'янیزованими елементами, що змагали до вдержання об'єднуючої спадкової зверхньої влади, та погансько-литовськими сторонниками давньої незалежності дрібних ватажків. На чолі перших стали син Мендовґа *Войшелк* (1264—1267), не лише православний, але й пострижений на власне бажання у ченці, та син Данила, *Шварно* (1267—1270). Войшелк, признавши залежність Литви від волинського князя Василька, опанував був Новгородком, але передав владу Шварнові, а сам вернувся у монастир. Передчасна смерть Шварна і майже рівночасне убивство Войшелка князем Львом (1267) дали владу в руки поганській реакції. Енергійний *Тройден* (1270—1282) пробував спертись на етнічно-литовські елементи у боротьбі з Орденом та населити пруськими колоністами міста на пограниччі Галицько-Волинської держави. Наслідком було, очевидно, розслаблення державної організації внутрі й зріст значіння дрібних ватажків. На чисто литовській Жмуди місцеві кунігаси заснувалися так сильно, що зберегли свою назалежність аж до часів Витовта. Тому, не дивлячись на поодинокі перемоги Тройдена, здушив Німецький Орден повстання Прусів (1283), а Ливонські рицарі знову підбили Жемголу (1270). Цілий ряд зіслов'янщених князів, литовського

походження, став на своїх білоруських волостях зовсім незалежним від володаря Новгородку, як напр. *Ердень* у Полоцьку та *Витебську* (відомий 1264—1266) або *Буркивид* у Волковиську (1289).

З кінцем XIII. в., одначе, виступила нова династія, походженням від *Лютувера* (згаданий 1291), буцімто маршалка Тройденового, яка виразно сперлася на руські елементи князівства і завдяки цьому встигла не лише задержати німецький натиск, але й збудувати на сході Європи велику державу. Перший видатний володар цього роду, *Витень* (1293—1316), у своїй боротьбі з Орденем завше стояв на чолі війська «литовського і руського», як це відзначували німецькі хроністи. Очевидно, присутности вишколеного українського і білоруського вояцтва треба приписати не лише упорядкування вигляду литовського ополчення, що досі уявляло собою неформні купи, але й введення рицарських звичаїв — турнірів та герців перед боєм. Військо Витеня могло вже не лише плюндрувати ворожу країну, але й провадити облоги міст, штурми укріплених замків та давати рицарям правильні успішні бої. Так 1298 р. розбито рицарів над р. Трайдерою, а 1320. погромлено самого великого магістра Ордену під Мідниками. В самій Литві повстають кам'яні замки та обмуровані міста, як Ковно, Вільно, Троки, Ліда. Воєнно-обов'язані мешканці відбували там по черзі сторожеву і боеву службу. Поволі витворювалась

ця сильна здатна військова організація Литви-Руси, що впливала притягаюче на сусідні білоруські та українські землі, гарантуючи їм оборону від ворога та упорядкування внутрішніх відносин.

Значіння руського елементу назовні репрезентувалось становищем першої після князя, особи в державі *Давида старости Гродна*, жонатого з донькою Гедиміна, начальника найбільш виставленої на польські та німецькі напади фортеці. 1314. відбив він рицарів від Новгородка, 1323. розбив ливонських меченосців під Псковом та спустошив країну аж до самого Ревалю. Серед суто литовських кругів були натомість невдоволені особливо на Жмуди. Вони купчилися довкола Тройденового сина Пелюзи, який у боротьбі проти Витеня сперався на Німців. 1314. попав він у полон Гедимінові і був скараний смертю.

Приналежність до Литовської держави втягала українські землі в боротьбу з цілим європейським рицарством. Але ця боротьба мала в ті часи свій сенс. Давнє торговельне значіння Чорного моря часів Київської держави сильно підупало. Крім того до нього не було й доступу верез кочові татарські орди в степах. Вихід на торговельні шляхи Балтійського моря став таким чином дуже важним, а його якраз закрити войовничий Орден. Коли пригадати собі, що в ці часи центр українського життя властиво находився у північно-західнім розі етнічної території, яка й комунікаційно звязана

з водозбором Балтику (система Сяну—Бугу) — то значіння боротьби з рицарями стане ясным. На власних українських землях під цей час не було ніякого життєздатного політичного осередку. Галицько-Волинська держава після смерті *Юрія I* (1308) швидко хилилася до упадку. Дрібні князьки Київщини та Сіверщини зійшли на степень простих землевласників під татарською зверхністю, і побіч хліборобства промишляли розбоями. Нарешті автономні сільські громади Поділля, які взялись були після Батієвого походу (1240) «сіяти на татар хліб і просо» теж починали відчувати прикрість свого положення. Золота Орда була вже сильно ослаблена, хани мінялися часом кілька разів річно, але кожен панував досить часу, щоб встигнути стягти данину. Хабарництво і надужиття татарських урядовців-баскаків, грабунки поменших степових орд, що не визнавали нічиєї зверхности — все це змушувало і татарських людей оглядатися за міцнішою владою. В додатку намітилася на заході консолідація Польщі, під управлінням зручного *Володислава Локєтка* (1306—1333). Політичне об'єднання ставало потребою моменту і не диво, що до нової литовської династії на чолі сильного війська привязувались на Україні великі надії. Збирання нею роздроблених земель прибрало переважно характер добровільного, безкровного.

Розпочав це діло на велику скалю брат і наступник Витеня, *Гедимін* (1316—1341). До

187
приєднаної вже давніше (1307) Половчини до-
лучив він ще землі Менську, Витебську, Ту-
рово-Пінську з Поліссям, а під кінець свого
панування і Волинь. Щодо двох із цих при-
єднань, можна ствердити вповні мирний харак-
тер. Син Гедиміна, Ольгерд, одружившись з
єдиною спадкоємницею останнього князя Ви-
тебського, одідичив цілий уділ; другий син
князя, Любарт, теж поріднився з галицько-
волинськими володарями і вже 1325. осів у
Луцьку. Після отруєння Юрія II. Болеслава
(1340) закликало його місцеве боярство само
на опорожнений стілець короля Данила. Сило-
міць, правдоподібно, одірвала Литва від Га-
лицько-Волинської держави Підляшшя з Бе-
рестям, Мельником та Дорогичином. Занедбу-
вав натомість Гедимін Жмудь з її вічно зворо-
хобленими кунігасами і, мирячись 1338. з Ор-
деном, дав рицарям вільну руку воювати цю
землю. Руські території складали дві третини
всіх володінь Гедиміна і сам він себе титулу-
вав королем Литвинів і Русинів „rex Litwi-
norum Ruthenorumque“. Експанзія його на схід
почала суперничати з московськими претен-
сіями Івана Каліти у впливах на Псковську
та Новгородську республіки. З р. 1335. маємо
звістку про першу ворожнечу Литви з Мо-
сквою. Але головну увагу мусів скупити Ге-
димін на заході, де й досягнув значні політичні
успіхи. Вже Витень помагав ризьким міща-
нам у їх повстанню проти рицарів; Гедимін
увійшов у тривале порозуміння з вростаючими

у піря німецькими містами балтійського побережжя, членами ганзейського союзу. 1328—1330. вдалось йому при допомозі міста Риги сильно спустошити Ливонію. Міста були зацікавлені у розвиткові мирної торгівлі зі східноєвропейським запіллям і рікрічні походи «райзи» хрестоносців з війнами і грабунками дуже перешкоджали купцям та ремісникам. Інтереси німецької ганзи*) покривались тут з інтересами Литви-Руси і в німецький наступ на схід було внесено роздвоєння. Дальшим союзником став, загрожений рицарями, польський король Володислав Локетек, якому Гедимін поміг до перемоги над Орденом під Пловцями (1331).

Як супроти католиків, так і супроти православних, дотримувався Гедимін повної толерантності. У його новій столиці Вільні існували монастирі домініканів та францисканів. Майже всі сини володаря пережилися з православними князівнами, а дехто й перейшов на православну віру. Зовсім у стилі давніх політичних традицій Київської Руси поділили сини Гедиміна після його смерти усю державу між собою на сім уділів.

*) Середньовічний німецький торговий союз північних приморських міст, які в силу своїх привилеїв творили властиво незалежні республіки. Головними членами ганзейського союзу були Бремен, Гамбург, Лібек, Штральзунд та Данціг.

3. Часи могутности. Ольгерд та Витовт.

Заходила небезпека, що Литовсько-Руська держава, як колись спадщина Ярослава Мудрого, роздізеться на окремі складові частини. Небезпека здавалася тим більшою, що кожна земля — Волинь, Турово-Пінщина, Полоччина і ін. жили властиво своїм окремим життям і мали кожна свої звичаї та закони. Одначе, якраз тут і виявилась позитивна сторона політики правлячої династії, пізніше сформульована у відомім реченні «ми старини не рухаємо, а новин не уводимо». Литві залежало лише на воєнних силах країни. Весь військовий стан діставав земельні наділи і право на деякі безплатні роботи з боку селян, але мусів, зате, безумовно ставитися до походу на перший же заклик князя. В разі непослуху землю відбиралося. Позатим ціла самоуправа залишалася в руках тубільців, які й далі самі керували своєю землею. Князі, сини Гедиміна, просто стали на місце колишніх Рюриковичів. Користи, які мали зокрема українські землі від зєднання з Литвою, вже було згадано, а коли при цім правитель ґарантував усі місцеві особливости і звичаї, то ясно, що в скрутну

мінуто грозячого розпаду держави доосередні сили мусіли перемогти. Як репрезентанти цих сил, виступили в союзі два найздібніші сини Гедиміна, Ольгерд та Кейстут. На спілку захопили вони Вільно, вигнавши свого нездарного наймолодшого брата *Яенута*, і поділили між собою владу в державі. Кейстут дістав околицю Трок, Чорну Русь та Підляшшя, Ольгерд решту, головню білоруських та українських земель, зі столичним містом Вільном та титулом великого князя. Володіння Кейстута відрізали литовську Русь від земель християнців і на них спала головна вага боротьби з рицарями; Ольгерд помагав братові, але зв'язаний другими справами не завше мав до цього можливість.

Панування *Ольгерда* (1341—1377) було часом дальшого територіяльного зросту Литовсько-Руської держави. Помимо вже згаданих обставин, що диктували українським землям об'єднання довкола одного міцного осередку, багато у цій широкій експанзії треба приписати і на рахунок особистих здібностей Ольгерда — в першу чергу видатного політика. Зовнішні умови для Литви-Руси були зовсім не такі сприятливі. Крім щораз зростаючого натиску рицарів (часи великого магістра *Вінриха фон Кніпроде* 1351—1382 вважаються часом найбільшого розцвіту Ордену), треба було боротися і з претенсіями Поляків на спадщину Галицько-Волинську. Вже 1340 захопив був польський король *Казимир Великий*

(1333—1370) Сянїччину а 1349 і майже всю Галичину. Покликаний місцевою аристократією Любарт зміг утриматися на багатшій Волині, де по давній традиції українське боярство вірно трималось своїх князів, але він постійно потребував помочі з Вільна. Нарешті зріст сили Московського князівства змушував і з північно-східного боку рахуватися зі серйозним ворогом. Ольґерд мусів у повній мірі відчувати невігоди географічного положення, відкритої з усіх боків, України, але за його часів вона не була легендарною чайкою при битій дорозі, а навпаки своєю завше готовою військовою організацією сама була пострахом сусідів. Передовсім довершилося обєднання України довкола династії Гедиміна. В 1357. р., скориставшись внутрішніми заворушеннями у Брянську, найзначнішому місті тодішньої Сїверщини, заволодів Ольґерд всею країною до горішньої Оки. І тут носило приєднання характер добровільного піддання, бо більшість місцевих дрібних Рюриковичів залишилась далі на своїх удїлах, тільки Чернигів та Брянськ подарував Ольґерд своїм синам: Дмитрові і Константинові. В 1362 р. вирушив Ольґерд на Татар і погромив їх на Синїх Водах. В наслідок цього успіху, не лише Київщина, але й Подїлля стали складовими частинами литовської Руси: в першій із цих земель осів син Ольґерда, Володимир, а Подїлля віддав великий князь своїм племінникам, чотиром братам Коріатовичам. Наслідком цього походу була довготривала ворож-

неча з Татарами, одначе не страшна з огляду на занепад Золотої Орди. Крім того йшла ця ворожнеча по лінії життєвих інтересів України.

А на західніх українських землях кипіла уперта боротьба з Польщею, головним героєм якої був, старанно підпомаганий Ольгердом, Любарт. Аж у рік смерти великого князя (1377) дійшло, після змінливої сороклітньої боротьби, до остаточного поділу: Галичина з Холмом і Белзом відійшла до Польщі — Волинь та Підляшша залишились при Литві і надовго стали осередком українського національного життя. Луцьк відігравав навіть побіч Вільна ролю неначе другої столиці; забігаючи вперед, можна пригадати, що урочиста королівська коронація Витовта в присутності самого цісаря Сигізмунда мала відбутись у Луцьку. Супроти Московщини провадив Ольгерд тактику окруження, стараючись розтягнути свій вплив на російські державки — Рязань та Тверь, і таким чином взяти Москву в кліщі. Доходило за впливи у цих землях, Новгороді та Пскові, і до збройних конфліктів. Року 1368. напав Ольгерд несподівано на Москву, розбив московське військо на ріці Тростні і спалив саму столицю. Реальним наслідком цеї і пізніших воєн (1370, 1372) був протекторат над стратегічно-важним Смоленським князівством та виразна перевага Гедиміновичів на сході Європи. Провідною верствою у державі Ольгерда в чисельнім, культурнім та політичнім відношенню став аристократичний елемент українсько-білорусь-

кий, або зрущений литовський. Сам великий князь прийняв, правдоподібно, православну віру і в цій же вірі виховалось майже все його потомство. Поодинокі Гедиміновичі, що сиділи на дрібніших українських уділах, відрізнялись від сумежних із ними князів Рюриковичів хіба лише згадками про своє походження. До того ще й пам'ять про пізніше приєднання України не затерлася і вона, відділена від ядра держави т. зв. «корінної Литви» (литовсько-білоруських етнічних теренів з українськими Підляшшам та Поліссям) тяжко проходимими Припятськими болотами, назавше лишилася на становищі *області аннексу*, що держалася великого князівства лише поки сама того хотіла.

Полишаючи місцевим елементам монополію у самоврядуванні, великий князь всеж зберігав за собою значний особистий авторитет. Влада його над можновладцями і князями носила ціху патріархальної: без згоди сюзерена не могли його підручні, не тільки розпорятись своїм земельним майном, але навіть видавати доньок заміж. Нижчі воєнні верстви, нащадки колишніх бояр та дружинників, в свою чергу стояли в такій самій залежності від князів, можновладців та великокняжих урядовців, підлягаючи їх судові та складаючи їх почоти на час війни. Цю систему гієрархічної залежності за її аналогію до рицарського державного устрою в Європі в останніх часах названо *литовським феодалізмом*.

Після смерти Ольгерда, як і після смерти Гедиміна, але значно слабше, заворушився

місцевий партикуляризм. Носіями його стали князі з правлячого роду, що скористалися династичною усобицею. Столицю Вільно і великокнязівський титул залишив Ольгерд своєму синові Ягайлові (1377—1392, як великий князь литовський, 1386—1434, як король польський); цей останній швидко попав у непорозуміння зі своїм дядьком Кейстутом. 1381. Кейстут скинув Ягайла і сам опанував Вільном, але проти нього виступив Дмитро Корибут Сіверський. Незабаром Ягайло підступом захопив свого дядька в полон і звелів замордувати у вязниці (1382). Син Кейстута, Витовт, втік і, з допомогою Ордену та своїх числених прихильників на Жмуди, вів деякий час боротьбу з великим князем. У 1384 р. дійшло, однак, і між ними до замирення, при чому Витовт дістав Чорну Русь та Підляшшя. Наслідком цих заверюх, опинився Ягайло перед необхідністю, якимсь способом піднести авторитет великокняжої влади. І тут найнаручнішою йому виявилась пропозиція королівської корони з Польщі. Після вступних переговорів із польськими панами у Креві, закріплених шлюбом Ягайла з королівною Ядвигою (1386) та його урочистою коронацією в Кракові, дійшло до т. зв. Кревської унії, що так сильно вплинула на дальший розвиток Литви-Руси. Згідно з умовою, велике князівство просто втілювалось (інкорпоровалось) у склад земель польської корони. Це була спроба об'єднати в уніфікаційнім дусі два такі несхожі на себе державні організми.

Далі зобов'язувався Ягайло охрестити поганських Литвинів у католицизм. Для людей православної віри відразу робився виїмок, але католики ставали на упривілейоване становище, діставали від короля право необмеженого володіння своїми маєтками та першенство при роздаванні урядів. Ці постанови зовсім не значили, що більша половина населення держави стала за одним махом неповноправною: вони бо стосувались лише земель «корінної Литви» з їх мішаним литовсько-українсько-білоруським населенням. Головних українських земель з їх окремими князями та власними законами й привілеями обіцянки короля не торкалися. Але було щось інше: дрібні бояри звільнялись від служб і судової підлеглості панам та ставали дідичними власниками своєї землі на зразок польської шляхти. Литовсько-Руське можновладство раптом побачило себе зрівняним в правах з польськими, залежними від шляхетської маси, панами. Чин Ягайла викликав страшенне обурення серед вищого кола аристократії великого князівства, а ця остання виявилась досить зорганізованою і сильною, щоби за себе постояти. Розпочався ряд змагань за зміну литовсько-польської унії, змагань, що протяглися більше ніж пів-століття.

Репрезентантом цих настроїв явився Кейстутів син, *Витовт* (1392—1430). Спераючись крім підтримки внутрі ще й на союз із Орденем, змусів він Ягайла признати його окремим великим князем литовсько-руським. По т. зв.

Островській угоді оголошувався Витовт заступником короля для земель великого князівства. Панування Витовта вважається звичайно епохою найбільшого розцвіту Литви-Руси. Насамперед постановив енергійний і підприємчивий володар зліквідувати територіяльні князівства поодиноких Гедиміновичів, в яких він після щойно минулих внутрішніх заворушень, не без підстави, бачив загрозу цілості держави. Вже Ягайло пробував вести акцію в цім напрямі та відібрав 1387. Полоцьк у Андрія Ольгердовича, але аж тепер переведено її з відповідною систематичністю. В рр. 1392—1393. усунув Витовт Любартовичів з Волині, Коріатовичів з Поділля, наймолодшого брата Ягайлового, Свидригайла, з Витебську, Дмитра Корибута зі Сіверщини та Володимира Ольгердовича з Києва. Це останнє місто дістав був Ольгердович *Скиргайло*, але після його недовгого панування (1394—1397) відійшло воно впрост до Витовта. Проте литовсько-руська монархія і надалі залишалась утвором дуже зближеним до федерації окремих земель. Витовт безумовно і надалі шанував провінціяльні особливості і не вмішувався в кравву самоуправу. Княжий намісник чи воєвода приходив замість попереднього династа Гедиміновича і перебирав його права й обов'язки. Постанову Кревської унії про віддавання адміністративних посад лише католикам не виконувалось — правителями Київщини чи Волині і надалі були місцеві люди. І тут пояснення

скорого і легкого успіху Витовта. Суперники Гедиміновичів, місцеві можновладці, зискуючи на багатстві та значінню, розуміли, що саме з їх середовища будуть вибератись ці воеводи та намісники, які мали заступити удільних династів. Тому вони підтримали централізаційні змагання великого князя. А рівночасно вирішувалось і давнє геополітичне завдання України: походами на гирла Дніпра і до Перекопу 1396—1397. знову розширились її межі до Чорного моря. З другого боку здушив Витовт самостійність дрібних кунігасів на Жмуди. І що популярність великого князя в наслідок його централізаційних заходів тільки зросла, виявилось на зїзді Витовта з великим магістром Ордену *Конрадом фон Юнґінґен* на острові Салін, де русь-ек та литовське панство проголосило свого володаря королем. Тим, очевидно, зривалася фактично унія з Польщею, бо як пізніше висловлювали на Україні середньовічну політичну формулу: «коруна в коруну втілена бити не может». Далекосяглі честилюбні пляни Витовта перекреслила поразка у боротьбі з Татарами за опанування чорноморських степів над Ворсклою (1399). Прийшлося понизити тон і супроти Ягайла: в т. зв. «унії Віленській» (1401) визнавав себе Витовт знову довічним заступником короля в управлінню Литвою-Руссю. Після його смерти мало велике князівство повернути до польської корони.

Невдача над Ворсклою виявилась лише хвилиною перервою в зрості значіння Витовта;

незабаром відновив він Ольгердову політику закріплення за собою берегів Чорного моря, оточення Москви і боротьби з Орденом. Уступивши хрестоносцям, по миру в Рацьонжу, Жмудь (1404), розв'язав собі великий князь насамперед руки на схід і в тому-ж році остаточно приєднав Смоленськ до своєї держави. Війна з Московщиною 1406—1408. наново підтвердила перевагу Литви на сході, не дивлячись на те, що багато переведених на маленькі володіння удільних князів під проводом Свиригайла зрадили і подались на московську службу. Не лише у Пскові та Новгороді засіли на княжих стільцях литовські ставленники, але й цілий ряд міст на етнічно московській території (Вязьма, Козельськ, Мценськ, Любутськ) попали в склад великого князівства, а володарі Твері та Рязані, визнали себе васалами Витовта. Кліщі довкола найгрізнішого ворога Москви затиснулись, аж нарешті князь її, *Василь II. Темний*, визнав себе «молодшим братом» господаря Литви-Руси (1426), в чому, очевидно, полягало признание своєї моральної залежності.

Зліквідувавши 1408. московську загрозу, звернувся Витовт проти Ордену. В союзі з Ягайлом вироблено спільний план кампанії. Незвичайно чисельна участь українського елементу в військах обох володарів свідчить, що широким кругам населення наших земель не було байдужим те, що діялось на гирлах торговельних шляхів Висли та Німану. З 15 литовських

полків походило 7 з етнічно українських теренів, а з 16 польських — 6 виставили Галичина та Поділля. Напад на Прусію в липні 1410. завершився небувалою поразкою хрестоносців під Грінвальдом; сам великий магістер, *Ульрих фон Юнгінген*, поліг у бою, а воєнна сила Ордену була зламана на завше. З рікрічними «райзами» на Литву настав кінець. Це використали в першу чергу німецькі прибалтійські міста для навязання інтенсивніших торговельних зносин зі східноєвропейськими просторами. Заключений 1411. у Торуні мир, був досить почесний для рицарів: тільки Жмудь відійшла назад до Литви. Витовт розумів, що корона польська більше користала на знищенні ворога і хотів по можливості зберегти Орден, як противагу західньому сусідові. Затривожена цією тактикою Польща, домагалася нового запевнення взаїмного союзу. Так дійшло до унії в Городлі (1413), що помимо нових урочистих слів про «інкорпорацію» була великим успіхом сепаратистичних стремлінь Витовта. Не тільки він сам залишався до життя великим князем, але і його нащадки визнавались володарями Литви, якій таким чином забезпечувалося, хоч і підпорядковане, але окреме становище в «Короні польській». Крім того підтверджував Городельський акт упривілейоване становище католиків, хоч Витовт і далі роздавав на Україні дигнітарства православним місцевим панам. Ці дигнітарства формувались на зразок польських староств, каште-

ляній та воеводств, але вони ніколи не досягли тої одностайної закінчености, як у Польщі. Так, жмудський староста мав фактично права воеводи, найстаршим достойником Волині лишився не воевода, а маршалок і т. д. Найвищими державними урядами вважались *велике канцлерство, підскарбництво та воеводства Вільно й Троки*. Далі прийняла польська шляхта більше число панських родів Литви-Руси до своїх гербів, але цього не можна вважати за початок вживання гербів на Україні. Незалежно від Городельської унії і ще перед нею існували на українських землях різні родові знаки.

Фактично почувся Витовт сильнішим від Ягайла самостійним володарем. В роках по Городельській унії розпочав він великостилеву колонізаційну акцію на чорноморських степах. Вже від 1409. р. вдавалось Витовтові садовити по своїй вподобі ханів у Золотій Орді. Багато інших татарських орд признали його зверхність і були усадовлені на Правобережжю. З метою опанувати морський беріг розбудував Витовт фортецю Акерман та укріпив Тавань над дніпровським лиманом. Розвинулась жива торгівля з італійськими, в першу чергу генуезькими купецькими факторіями в Криму; теж і під політичним оглядом Кримський півострів попав у сферу впливів Литви-Руси. Широка хвиля українського хліборобського населення рушила в степи під проводом місцевого панства, зобов'язаного охороняти це осадництво.

Станувши під кінець життя на вершку слави і могутості, хотів Витовт королівської корони, щоби таким робом забезпечити Литві на будуче окреме самотійне існування. Німецький цісар Сигізмунд захопився за цей проєкт, сподіваючись розбити, небезпечну для цісарства своєю потужністю, унію, та обіцяв сам коронувати Витовта. 1429. відбувся урочистий зїзд у Луцьку: крім цісаря прибув цілий ряд інших європейських володарів. Але Поляки затримали послів із короною і блискуче товариство мусіло розїхатися з нічим. Незабаром потім Витовт, вражений цією невдачею, помер.

4. Межиусобиця та остаточне оформлення унії з Польщею.

Після смерти Витовта, здавлені його залізною рукою, родові князі знову піднесли голову. Нехіть до Поляків, до затіснення унії та до запровадження у литовській державі шляхетської рівності, була для цих кругів особливо характеристична. Тому, не питаючи дозволу Ягайла, що саме перебував у Вільні, і прямуючи до зірвання унії з Польщею взагалі, піднесли маґнати на великокняжий стілець давнього бунтаря, наймолодшого Ольґердовича, *Свидригайла* (1430—1432). Незаслужено перейшов цей князь у історію, як заступник руського елемента: це був ставленик опозиційно настроєних князів, а вони мали опору на Україні з її довгим рядом дрібних місцевих династій Рюриковичів та Гедиміновичів. Отже честилюбиві заміри Свидригайла тільки збігались із плянами певних кругів українського суспільства. Серед найвірніших сторонників його не бракувало і Литвинів-католиків, як Монвид або Кежґайло; серед ворогів Свидригайла натомість находились такі чільні репрезентанти українського елемента, як майбутній князь київський Олек-

сандер Володимирович (Олелько), або князь Гольшанський. Сам Свидригайло ціле життя був католиком, а 1434. звелів навіть спалити на кострі православного митрополита Герасима, так що годі в нім бачити спеціального протектора православности. В усобиці, що 6 літ роздирала організм Литовсько-Руської держави, можна ствердити династичні мотиви боротьби двох претендентів за престол, можна добачати мотиви глибші — змагань удільних князів з центральним абсолютизмом і навіть спроби великого князя опертися на міста й міщан. Мотивів національних — боротьби католицької Литви з православною Руссю у цій межусобиці не було.

На перших порах панування Свидригайла, одначе, заносилося не стільки на межиусобицю скільки на війну з Польщею. Бачучи, що унія розлітається, хотіли Поляки відірвати до корони принаймні пограничні українські землі. Польське військо обсадило усі важніші подільські твердині, але Свидригайло взяв під сторожу Ягайла, який все ще перебував у Вільні, і вимусив у нього наказ Полякам відступити. Ці, одначе, наказу не послухали, а звільнений з полону Ягайло влітку 1431. сам став на чолі великого війська, яке рушило на Волинь. Стримав його під своїми мурами добре укріплений Луцьк. Начальник залоги, воєвода *Юрша*, зручно керував обороною і частими успішними вилазками тривожив Поляків. Після п'ятитижневої облоги мусів Ягайло з великими втратами

відступити назад. Це був неперечно великий успіх щойно інтронізованого революційним шляхом Свидригайла. Союз із німецьким Орде- ном, який він заключив у цім часі, здавалося ще більше скріпив його становище. Пруські рицарі спустошили осінню 1431. північні ча- стини Польщі. Загрожені на своїх власних землях, Поляки вирішили підірвати значіння Свидригайла зі середини. Вони навязали зно- сини з братом Витовта, Жиґимонтом Кейсту- товичем, князем стародубським. З невеликими силами заскочив *Жиґимонт* (1432—1440), у спілці з кількома ображеними Свидригайлом маґнатами, цього останнього в Ошмянні. Свидри- гайлові ледве вдалося втекти. Берестейщина в Підляшшям, Троки, Вільно і Жмудь відразу визнали владу Жиґимонта, якого оголошено великим князем. Одначе, решта земель трима- лися Свидригайла, він і не думав зрікатися най- вищої влади, поновив свій союз із Орде- ном і межиусобна боротьба стала неминучою. Жи- ґимонт знайшов собі союзників у Поляках, з якими заключив у жовтні 1432. у Гродні договір, в силу якого Литва знову проголошу- валася частиною «земель корони польської», а Жиґимонт, як давніше Витовт, призначався до життя її правителем з титулом великого князя. Рівночасно видав Жиґимонт привілей, що ним проголошувалась рівноправність право- славних і католиків.

В грудні 1432. розбив Жиґимонт Свидригайла під Ошмяною. Але блискучу сторінку в історії

межиусобиці творить боротьба за Поділля проти Жигимонтових союзників, Поляків. Героєм її був князь *Федько Несвіжський**). Польському війську Яна Менжика з Домброви та Вінценца зі Шамотул міг український полководець протиставити лише невеликі замкові почоти та збиранину всяких степових бродників. Зате був Несвіжський майстром партизанської боротьби: несподіваними нападами і засідками зумів він зі своїми мізерними силами не лише відібрати назад Смотрич і Брацлав, але й шарпнути сильно польську головну армію на річці Мурахві коло Копистерину (1432). Вінцем його успіхів було здобуття хитрощами неприступного Камянця Подільського на весну 1433. Удаваним нападом виманив князь Федько польську залогу з фортеці, розбив її, полонив команданта і вдерся до міста. Типовим для невміння Свидригайла розрізняти людей було несподіване ув'язнення цього героя пограничної боротьби. Після цього Поляки без труда заволоділи знову західним Поділлям. Король Ягайло зробив великодушний жест, випросивши у Свидригайла звільнення Несвіжського, але енергійний князь вже більше не станув на сторожі національних інтересів. Спалення митрополита Герасима мусіло ще більше настроїти Українців та Білорусинів проти Свидригайла, тим більше, що рівночасно Жигимонт виставив православним новий при-

*) Деякі дослідники, як *Михайло Максимович*, вважають князя Федька членом роду Острожських.

вілей (травень 1434), який не лише ще раз гарантував їм повну рівноправність, але й оголосив для руських земель податкові пільги. Почався відхід поодиноких магнатів і цілих міст до Жиґимонта; особливо важним був перехід столичного Луцьку.

В таких обставинах дійшло до рішачого бою між обома претендентами на великокняжий стілець, над річкою Свентою під Вількомиром (1435). З допомогою польського відділу були княжі почоти та ливонські рицарі Свидригайла розгромлені до щенту. Єдиновластя хви́лево тріумфувало. До кінця 1438. опанував Жиґимонт всею Литвою-Руссю. Спроба Свидригайла (1437) домовитися з польськими панами, при чому він обіцяв усі землі великого князівства передати по смерті короні польській, а негайно — відступити Полякам Волинь, не вдалася, і він мусів утікати на Волощину. Натомість, переможний син Кейстута, вважав зовсім недоцільним дотримувати свої, дані Полякам у хвилинах політичного безсилля, обіцянки і відносини його з Корonoю дуже швидко загострилися. Але й можновладство, яке за довгий час домашньої війни звикло до більшої свободи, вже не могло погодитися зі Жиґимонтом, тим більше, що за жорстокістю, з якою цей останній старався скріпити великокняжу владу, не стояла індивідуальність, подібна до Ольґерда або Витовта. Змовники під проводом волинського князя Івана Четвертинського та віленського воєводи Довґирда, вби-

ли Жигимонта весною 1440. на його замку в Троках. Стерно влади попало остаточно в руки групи можновладців на чолі з Яном Гаштольдом та князем Гольшанським. Настала певна реакція удільної системи на українських землях. В Києві запанував вже згадуваний син Ольгердовича Володимира, *Олелько* (1440—1455), а на Волинь вернувся *Свидригайло*, щоб там дожити віку, як удільний володар, але з титулом великого князя (1442—1452). Не обійшлося тут без підтримки польських панів з Галичини, яким Свидригайло пообіцяв після смерти передати Волинь. Але назагал пануючим олігархам у Вільні вдалося опанувати ситуацію. Вони видістали з Польщі молодого сина Ягайлового, *Казимира* (1440—1492), якого проголосили окремим володарем литовсько-руським.

В Польщі королював у цей час *Володислав III. «Варненьчик»* (1434—1444) і вступлення на трон його брата Казимира означало повне зірвання унії. Литовсько-Руська держава мала щастя, що сусіди, за виїмком втрати Поділля, не могли використати її довгі внутрішні нелади. Орден був уже за слабкий, у Московщині самій точилася межиусобиця, а Польща вплуталася у гуситські і угорські справи. Одначе і провідники литовсько-руського можновладства виявили велику зорганізованість та енергію. Зовнішнім виявом міцного становища Литви-Руси було підкреслення дідичної влади Казимира «силою народження природженого володаря», а не призначеного з Польщі прави-

теля. Польським шляхотським поняттям про виборність зверхньої влади нанесено важкий удар. Але всеж велике князівство залишалось розлеглою, рідко населеною державою, майже без природніх кордонів. Між фізичною необхідністю мати міцний союз з кимнебудь із сусідів і задержанням створеного потужним можновладством ладу треба було знайти вихід. І його знайдено у формі «Берестейського компромісу» (1446) та персональної унії з 1447 р. Під примусом литовсько-руських панів заявив Казимир, що не потерпить на польським троні іншого володаря, як тільки з роду Ягайлонів. І замість вбитого в бою з Турками під Варною Володислава III., вибрали Поляки своїм королем Казимира. Тепер уже і мови не могло бути про інкорпорацію до Корони: говорилося лише про братерський зв'язок двох країв під одним володарем. Але кожна держава зберігала власний устрій, військо, фінанси й зовнішню політику. Литовсько-руським панам крім того вдалося відібрати назад від Польщі Дорогичин та велику частину Ратенської волости, яка вернулася в склад Волині. В такому вигляді залишилися монархія Гедиміновичів по-верх сотні літ.

5. Занепад Литовсько-Руської держави.

Що висліди обосторонніх переговорів з рр. 1446—1447. виявились такими тривкими, цьому сприяла в першу чергу політика самої Ягайлової династії. Дідичні господарі Литви-Руси знали дуже добре, що Поляки не допустять до зірвання хоч такої унії і тому затримували окремішність великого князівства: володіючи ним правом спадковості, вони знали напевне, що й виборна корона польська не може вийти з їхніх рук. Але Ягайлони жертвували відтепер значну частину своєї діяльності Польщі, а Литва-Русь мусіла собі виробити окрему найвищу інстанцію. Як такий повновласний орган, уконститувалися в перших роках правління Казимира «пани-рада» — кружок найбільших магнатів держави. Вони фактично правили великим князівством, провадили зовнішню політику та репрезентували його у дипломатичних зносинах. Серед панів-рад переважав католицький елемент із властивої Литви, але він дедалі більше перемішувався з українськими та білоруськими родами; культурою ті й другі були однаково українцями, а повна релігійна толеранція затерала всяку різницю між православ'ям та

католицтвом. Мішані шлюби були на порядку деннім. І коли з одного боку ряд литовських родів оселився й акліматизувався на Україні (Олика на Волині належала поруч Несвіжу та Біржишок до корінного родового маєтку Радзивилів; в Полоннім осіла одна лінія Гаштольдів), то з другого не бракувало і українських родин, що понабували собі посілости на властивій Литві та Жмуди, як київські Хоткевичі або Боговитици. Лише пани-рада мали всю повноту прав. Небагато зі старих родовитих князів (Острожські, Четвертинські) належали до їх кола. По більшості нащадки Рюрика та Гедиміна в наслідок заходів Витовта та межиусобиці часів Свитригайла збідніли і нераз знаходились у повній залежності від панів можновладців. Але всеж князі вибивались понад головну масу воєнного стану — землянство. Це останнє поділялось на багато різних категорій, як напр. значніші бояри панцирні, що виходили на війну з тяжким озброєнням, або менше значні — бояри путні, що вживались як посланці з вістками або поштою. І на Литві-Руси існували їзди землян, подібні до польських соймів, але вони були вповні в руках можновладців. Пани займали вищі урядові пости воевод та старост і, як великокняжі урядовці, мали право судити землян. Підчас війни вони провадили збройними силами країни, а за непослух міг воєнно-зобов'язаний втратити свій земельний наділ.

Як уже згадувалось, перші початки управ-

ління олігархії були вдалі головню завдяки енергії канцлера Яна Гаштольда (†1458). В 1449. році відбито напад сина Жигимонтового, Михайла, що з допомогою Татар пробував здобути собі великокняжий стілець і був навіть захопив Київ. Після смерти Свидригайла панирада, за допомогою колишнього оборонця Луцьку — Юрші, ввели військові залоги у головні міста Волині й так спинили в зародку всяку спробу Поляків заволодіти цею країною. Волинь одержала затвердження всіх своїх прав та привілеїв; тамошні князі та земляне легко помирилися з відсутністю удільного князя, впливи і значіння котрого перейшли на представників їх верстви з якої призначались вищі земські достойники. Так само в Києві, після смерти Олелькового сина Семена, (1455—1470) призначено було воєводою Мартина Гаштольда, кривного Олельковичів, а землі гарантовано також повну внутрішню самоуправу як і те що на всі уряди і дигнітарства будуть призначатись виключно особи місцевого походження. Але успіхам Казимира та його панів-рад судився незабаром кінець. Зовнішня ситуація Литовсько-Руської держави змінилася з кінцем XV. століття на гірше. Московщина, поборовши свої внутрішні чвари, виступила сильна і спаяна, як ніколи перед тим, під правлінням здібного політика Івана III (1462—1505). Іван знищив останні удільні державки в Росії, Новгород (1478) та давнього союзника Литви-Русі — Тверь (1485), скинув зверхність Золотої Орди

(1480), і від 1487. почав систематично нападнувати литовсько-руські володіння над Окою й Угрою. Він дістав собі страшного союзника в особі кримського хана *Ментлі-Гірея* (1469—1515). Визволившись зпід гегемонії Золотої Орди, кримські Татари признали над собою зверхність Туреччини (1475), і, забезпечившись таким чином з півдня, розвинули незвичайну войовничу енергію, рік-річно нападаючи та плюндруючи українські землі. Фортеці на берегах Чорного моря були знищені; зникла й осіла колонізація, що так многообіцяюче почала була розвиватись за Витовта. Етнічна межа українського народу відсунулась протягом кількадесяти літ аж у київське Полісся та на Волинь. Сам Київ був 1482. здобутий і страшенно знищений.

Падіння Новгороду і Твері, зміцнення Москви й Криму — все це були важкі удари для Литви-Руси, удари, які показували, що політика держави вже не має таких енергійних і свідомих ціли провідників, як давніше. Поміж панами-радою точилися особисті сварки, а давня здатна воєнна організація стала розхищуватись. Можновладці перші почали подавати приклади непослуху, не вирушаючи в похід на господарський заклик. Участь у війні щораз більше залежала від фантазії та доброї волі поодиноких панів. Військо ставало таким, як його змалював у першій половині XVI. віку цісарський посол, барон Герберштайн. Литовські пани збираються по його словам на війну

в великим запізненням, зїздяться тільки, щоб хизуватися пишною зброєю та одягом, і побенкетувавши деякий час, знов вертаються додому. Але, не дивлячись на грізне положення держави, нехїть до Польщі лишалась серед великого панства незмінною. Вона виявилась у 1492. р., коли після смерти Казимира в Литві наслідував йому його син, *Олександр* (1492—1506), тоді як Поляки вибрали королем старшого його брата, *Яна Ольбрахта*. Тут знов, як і підчас вибору Казимира і давніших сукцесій, проявлявся принцип спадковости, вироблений ще за Київської доби, себто великокняжий стілець вважався власністю не однієї певної особи (напр. старшого сина), а цілої правлячої родини, отже всіх братів і синів князя. Староукраїнські політичні ідеї допомагали відрубности Литви-Руси. Після вступлення на престол видав Олександр привілей, яким сильно обмежено великокняжу владу на користь панів-рад, найбільш ворожого ближчій унії з Польщею чинника. Фактично навіть персональна унія замінилася унією родинною, але обидва брати виступали в зовнішній політиці досить солідарно.

Панування Олександра було найтяжчим часом Литовсько-Руської держави. Млявий і нерішучий великий князь не міг справитися зі зовнішніми труднощами. Татари збурили найважливіші південні фортеці, Черкаси, Канев, Винницю (1493) і заганялись аж у глибину Білорусі. Цар Іван III. у війні 1492—1494.

відібрав собі Вязьму і цілий ряд міст на Сіверщині. Олександр помирився з втратою, і щоб досягти миру, одружився з донькою Івана III., Оленою. Але такі легкі здобутки тільки додали апетиту Москві. Чіпляючись ніби то утисків у вірі, яких мала зазнавати його донька і взагалі православне населення Литви, та оголошуючи всі українські й білоруські землі аж з Галичем і Вільном за своє дідичне володіння, Іван III. безнастанно шарпав і наїздив пограничні землі. Тамошні намісники, не маючи самі сили оборонитись, і не дістаючи відповідної заповомоги від свого зверхника, воліли зраджувати і приймати московське підданство. Утиски православю, якими вони мотивували свій перехід до Росії, були, розуміється, тільки популярним гаслом, яким оправдувалось власні вчинки. В 1500 р. відпали від Ягайлонів давні роди Рюриковичів на Сіверщині, князі Більські, Можайські, Масальські, а з ними разом і їх міста Стародуб, Гомель, Чернігів. Московські кордони підсунулися під брами Києва. Це потягло за собою нову війну. Над р. Ведрошем розбили Москвини невеликий відділ гетьмана *Константина Острожського* (1500), а пізніше одержали другу перемогу під Мстиславом. Великий князь Олександр, замість виїхати до війська, подався до Варшави на вибори короля після смерти свого брата, Яна-Ольбрахта (1501). Ціллю його було дістати допомогу Польщі, а скрутне становище Литовсько-Руської держави змушувало до певної уступ-

чивости польським вимогам тіснішого зближення. Пйотрковські статті, диктовані королеві перед вибором, заповідали, що на будуче Польща і Литва мусять мати завше одного спільного володаря, спільні фінанси і зовнішню політику. Таким чином навіть дідичність Ягайлонів у Литві була поставлена під знак запиту. Правда, Олександр застеріг собі до цих уступок згоду литовсько-руського сойму, а можливо-владці такої згоди ніколи не дали.

Поки король барився у Польщі та не здобув сливе ніякої допомоги, спіткала Литву дальша катастрофа. Менґлі-Гірей до щенту знищив найвірнішого союзника Олександра в останніх літах — Золоту Орду, залишену ним тепер без підтримки (1502). Знову довелось просити за мир і признати Московщині її нові здобутки (1503). В таких часах глибокого упадку держави заворушилася давно замовкла князівська опозиція. На чолі її став надвірний маршалок короля Олександра і його фаворит *Михайло Глинський*. Неслушно звязують із його повстанням якісь національні чи релігійні мотиви. Сам Глинський зукраїнщеного татарського роду, перейшов на католицтво підчас своїх мандрівок по Німеччині та Італії і апеляція до православних в його устах була ще більш порожнім гаслом, аніж тих князів Можайських та Масальських, що переходили до Москви. Думка створити під московською зверхністю своє власне окреме князівство не мала в широких верствах українського народу

ніякого відголосу. А безпосередньою причиною повстання була ображена амбіція: наступник Олександра, Жигимонт, не любив Глинського, позбавив його маршалківства і князь, якому загрожувала втрата його впливів, рішився виступити зі зброєю в руках.

6. Останні Ягайлони.

Пани-рада, після смерти бездітного Олександра, одноголосно визнали великим князем його молодшого брата *Жигимонта I. Старого* (1506—1548). Про бажання Поляків ніхто не питав і їм, щоб урятувати унію, не лишалось нічого більше, як вибрати Жигимонта також королем польським. Рухливий король зумів у перших роках свого панування влити нове життя у державний організм великого князівства. Вже з першої тяжкої проби — війни з Московщиною 1507—1508. вийшов Жигимонт успішно, не дивлячись на рівночасне повстання Глинського всередині країни. Йому вдалось розірвати союз Менґлі-Гірея з новим московським царем *Василем III*. (1505—1533), і хоч чинно Татари не виступили, то всеж забезпечена з півдня Литовсько-Руська держава відбила всі напади Москвинів, а гетьман Константин Острожський, справжній репрезентант православія і української народности, змусив Глинського втікти на Московщину. Згідно з новим миром, Жигимонт зберіг усі свої володіння. Але відносно спокійні часи XV. віку минули для Литовсько-Руської держави безповоротно.

В 1509. р. погромили війська великого князівства на спілку з польськими молдавського господаря Богдана, що нищив Покуття, а після цього звернув Жигимонт пильнішу увагу на оборону татарського пограниччя. Українські фортеці були ліпше укріплені, дістали кращі гармати та більші залоги. Старостами-командантами цих залог призначались тільки випробувані вояки, як напр. довголітній староста черкаський та каневський *Остан Дашкович* (1514—1535). Боротьба з Татарами пішла успішніше: особливо значну перемогу відніс над ними Константин Острожський під Вишневцем (1512). Такі невдачі спонукали Менглі-Гірея звязатися з Жигимонтом проти Москви, що в р. 1512. знову розпочала зачіпні дії. Ця спілка була, що правда, сполучена з досить ганебним плаченням річних упоминків ханові, щоб залишив у спокої Україну, але і московський цар незабаром звернувся до тої самої тактики підплачування Татар. У новій війні 1512—1522. судилася Жигимонтові ще одна територіяльна втрата: в кінці липня 1514 заволоділи Москвини після кількоразових безуспішних облог важним Смоленськом. Зате зараз же потім, 8. вересня 1514. розгромив Константин Острожський під Оршею головну царську армію так, що всі гармати і сам головнокомандуючий Челядін попали у руки переможців. Ця битва внесла надовго певну рівновагу в литовсько-російське відношення сил. Москвини не сміли більше ризикувати поле-

вими боями з вишколеними на західноєвропейських взірцях литовсько-руськими відділами, а Литва, значно слабша чисельно й матеріально, не мала сили провадити систематичної облоги фортець і укріплених міст, куди ховались Москвини. Довга війна закінчилася ефектовним нападом Дашковича з дніпровськими козаками та кримською ордою 1521. на Москву і Рязань.*) Вся південна Московщина була зплюндрована, царське військо розбите над Окою, сама столиця Москва врятувалась тільки окупом. В такій ситуації Литва-Русь не хотіла формально зрікатися Смоленська та інших втрачених земель, хоч і не мала можливості відібрати їх силою. Вихід знайдено в перемир'ї, при яким обі сторони задержували свій стан посідання. Це перемир'я відтак продовжували знову на певне число літ. Ще раз дійшло до війни між уже старим Жигимонтом та Московщиною у рр. 1534—1536., коли то Литва постановила використати непевне внутрішнє становище сусіда підчас малолітства Івана IV. Грозного (1533—1584). Технічна перевага литовсько-руського війська, інженерне уміння робити підкопи і міни, вживання в перший раз на сході Європи ручних гранат — все це запевнило успіх гетьманові *Юрію Радзивилу*. Відібрано від Московщини назад Гомель, здобуто Почеп та Стародуб. Але Литовсько-

*) Докладніше про початки козацтва та його перші виступи на політичній арені буде говоритися у перших розділах третьої частини цієї праці.

Руська держава виявилась за слаба, щоби силою вирвати Московщині більші землі. Московський кордон тільки незначно відсунено на схід і нове перемир'я припинило військові акції.

Безнастанні війни мали за наслідок поважні зміни у внутрішній структурі великого князівства. Правляче можновладство — панирада, виявили свою нездатність опанувати скрутну політичну ситуацію. Між тим постійні мобілізації та походи підносили значіння рядового вояцтва — дрібних земян або бояр, панцирних чи пунтих. Держава їх особливо потребувала. Вкупі зі зростом цього свого значіння все тяжче відчувала маса воєнного стану свою залежність від панів та свою неповноправність у порівнанні з ними. Саме під боком України знаходились споріднені землі польської Корони, Галичина та Поділля, де маса дрібного шляхетства тої самої православної віри, тих самих звичаїв та укладу життя, користалась уже всіми привілеями шляхетської свободи з її принципом «шляхтич у загороді рівний воеводі»; вона судилась виборними власними суддями і була звільнена від ряду обтяжливих, особливо воєнних, обов'язків, які руйнували господарство. Виборні депутати, що їх від 1518 посишала коронна шляхта на головний сойм, запевняли їй широкую участь у керуванні державою. Таким чином бажання визволитись від влади своїх панів прибрало серед українського земянства форму стремління до тіснішої унії з Польщею і, нерозлучно зв'язаною з нею, з Литвою.

заного з тим перебрання внутрішніх польських порядків. А крім того Литва-Русь, як велике князівство, лишалось підпорядковане вищій єдності «земель Корони польської». Ягайлони були в першу чергу королями польськими і нижчий ранг великого князя являвся немов би тільки додатком їх титулу. Для маси дрібної шляхти мати володарем короля значило дуже бажане вивищення його над можновладцями, а цього вивищення можна було досягти об'єднанням з Польщею. Пани-рада не зуміли покласти цьому край, піднесенням Литви-Руси до степені королівства і «Корона польська» зберегла для українського землянства свою притягаючу силу. До цих всіх обставин долучалась на Україні ще спеціальна необхідність оборони проти Татар. Прикордонні війська оперували кожне на власну руку і тому якраз на польсько-литовським кордоні творилась діра в охоронній системі. Татари це знали й один з найбільших татарських шляхів — Чорний — ішов саме повздовж цього кордону. Пани-можновладці, як і давніше, обстоювали самотійність Литви-Русі, але цікаво при цьому підкреслити, що саме серед них в початках XVI. століття вже переважала польська мова й звичаї, тоді як бажуюча злуки з Короною рядова шляхта складалась виключно з місцевих, українських мовою й вірою елементів.

Назустріч бажанням українського землянства активізувалась і серед Поляків група, що поставила собі за ціль добитися тіснішого з'єднання

з Литвою. Ця т. зв. «екзекутивна» партія (з 1535) стала на ґрунті Ягайлових ухвал про повну інкорпорацію земель великого князівства до Корони польської. Всі пізніші унії і компроміси трактувались як незаконні. Екзекутивна партія ухвалила на кожнім соймі підносити справу ближчого злиття обох держав, поки воно не стане довершеним фактом. Та спочатку не могли сторонники зближення похвалитись більшими успіхами. Їх заходи сплелись зі загально-польською боротьбою шляхти проти королівської влади. Жигимонт І. на той час вже занадто постарівся і бажав лише спокою за всяку ціну, але його друга жінка, італійська принцеса з Барі, Бона Сфорца, пляново йшла до збільшення королівської влади, збираючи в руках правлячої фамилії земельні маєтки; на Україні належали їй Кобринь, Пінськ, Турів, Мозир, Самбор, Кременець та Бар. Ця політика схвилювала налякану за свої привілеї шляхту й штовхнула її на союз із маґнатами, у яких Бона систематично викупувала заставлені їм давніше королівщини. В тяжких перших роках XVI. в. часто заставляв король з браку грошей свої особисті, або призначені на вивінування старост чи воєвод, маєтки ріжним маґнатам, а тому що грошей на викуп не було, переходили ці маєтки потрохи взагалі в приватну власність. Великий посаг Бони дозволив їй перевести викуп, не дивлячись на обурення маґнатів, що звикли вже трактувати застав, як повну свою влас-

ність. Настрої панів і шляхти вилились у бунті зібраного для походу на Молдавію війська (т. зв. когутяча війна 1537). Короля змусили публічно визнати, що він порушив права шляхти, і що корона являється власністю шляхетного народу Речі Посполитої. Гострі виступи бунтарів проти династії тільки зміцнили небажання Жигимонта І. допустити ближчий зв'язок Польщі з великим князівством, де авторитет короля був по старій звичці все ще дуже великий.

Ударом для ексекутивної партії було проголошення сина Бони Жигимонта ІІ. Августа окремим великим князем литовсько-руським (1544). Старий король уступив для власного облекшення частину своєї влади синові і Литва-Русь дістала в останній раз свого окремого володаря (1544—1548). Унія обернулась ще раз із персональної в фамілійну. Для великого князівства став цей короткий час епохою інтенсивної внутрішньої діяльності. Розумні дорадники молодого королевича канцлер і воєвода віленський *Ян Глебович* та підскарбій *Іван Горностай* перевели фінансову реформу, люстрацію пограничних замків*) і розпочали знамениту земельну волочну реформу, що однак більше відбилася на Білорусі, ніж на Україні. Становище Литви-Руси не змінилось і після вступлення Жигимонта ІІ. Августа на польський трон 1548. Оженившись коло цього часу з Варварою Радзивилівною, новий король на-

*) Опис стану укріплення, узброєння та залоги.

довго підпав під вплив її брата *Миколи Радзивіла Чорного*, переконаного прихильника окремішності великого князівства. Але в зовнішній політиці зробив *Жигимонт II. Август* велику помилку, допустивши Москву завоювати останні татарські держави у своїм запіллі *Казань (1552)* та *Астрахань (1556)*. Так розв'язала собі Московщина остаточно руки на сході і могла звернути цілу свою енергію в оден бік, на захід. Союз Литви-Руси з Кримом, окуплений новими річними контрибуціями, лише слабо рівноважив цю втрату. Татари сильно напастували Московщину (*1571* навіть спалили Москву), але всетаки були вони занадто непевний чинник, який раз-у-раз обертався і проти самої України. Литва-Русь в остаточному рахунку була на початках Ливонської війни здана лише сама на себе.

В кінці *1557.* вирушили московські війська проти Ливонського Ордену. Останній давно вже уявляв собою організацію з розхитаним рицарським устроєм, не здатним до ніякого опору і з внутрішньою боротьбою поміж католиками і протестантами. В тягу кількох років заволоділи Москвини майже всіми містами рицарів. Останній великий магістер *Готгард Кеттлер* оголосив себе світським князем і разом зі своєю землею, Курляндією, визнав над собою зверхність *Жигимонта II. Августа*. Оборона Кеттлера була, однак, тільки формальною причиною до вмішання великого князівства у війну. Воно мусіло воювати, бо не могло

допустити, щоб і без того довга московська границя продовжилась після заняття Ливонії ще на кілька сот кілометрів, та крім сходу обхопила Литву-Русь ще й з півночі. Крім того Московщина здобувала з Ливонією вихід до моря, а значить і можливість безпосередньої комунікації з Європою та запізнення з найновішими здобутками воєнної техніки. А воєннотехнічна перевага Литви-Руси була її єдиним шансом супроти значно сильнішої Московщини. В таких обставинах мусів Жигимонт II. Август 1561. зважитись на війну, якій судилось бути останньою в історії окремої держави Литовсько-Руської.

Війна спершу подібна була до попередніх: переважаючи в полі, в одвертих боях, литовсько-руська армія не мала сили провадити систематичної облоги кріпостей та окупації терену. Місто, яке раз попадало до Москвинів, звичайно залишалось за ними кріпко. Так у лютім 1563. сам цар Іван Грозний здобув на чолі величезного війська Полоцьк. Але в слідуючім 1564. р. розбив *Микола Радзивил Рудий* Москвинів під Чашниками, а православний волинський князь *Роман Сантушко* одержав блискучу перемогу над значно чисельнішою московською армією на берегах ріки Ули. Всетаки більша частина Ливонії аж до перемирря (1570) залишилася у московських руках. Тимчасом величезні воєнні кошти та постійні мобілізації лягали важким тягарем на населення і дискредитували остаточно олігархію

панів-рад. Особливо непопулярна була ця війна на Україні, для інтересів якої була чужа і непотрібна. Вже 1562. збунтувалось скликане у похід землянство в таборі під Витебськом і вирушило не проти ворога, а на Вільно. Ворохобники, під проводом Жмудина Шемета та Волиняка Бокія, домагались всіх привілеїв польської шляхти та тіснішої унії з Коронаю. Рівночасно з 1560-их рр. зросла активність ексекутивної партії у Польщі. Рішальним чинником нарешті була зміна становища династії. Досі Ягайлони дбали за відрубність Литви-Руси, свого дідичного володіння, бо вона запевняла їм кожноразово елекцію в Польщі. Жигимонт II. Август був бездітний і не мав надії на потомство, тому справа забезпечення своїх нащадків для нього ролі не грала. А необхідність боронити Ливонію, та й саму Литву була нагла і для цієї оборони треба було позискати сили досі нейтральної Польщі. Польща ж ставила свою допомогу в залежність від здійснення тіснішої унії. Міста на Україні не мали за своїми старостами та воєводами великого голосу, але й вони бажали прилучення до Корони для полегшення торгівлі з Бреслав та Данцігом. До збігу всіх цих обставин долучилася ще й смерть Миколи Радзивила Чорного, впливового лідера панів-ради, завзятого ворога злуки з Польщею (1565). Крім того, що Радзивил Чорний з часів подружжя короля з його сестрою Варварою мав і особистий великий вплив на Жигимонта II. Августа, залишилася

литовська правляча олігархія в рішучий момент без авторитетного провідника. Король почав зближатися з езекутивною партією в Польщі. 1564. р. зрікся він урочисто своїх спадкових прав на Литву, щоби інакшим своїм становищем у великім князівстві не перешкоджати тіснішому зєднанню обох країн.

При допомозі Жигимонта II. Августа вдалося і литовсько-руській шляхті на соймі в Більську (1564) перевести другий Литовський Статут, званий «волинським»^{*)}. Остаточно прийнято його тільки на слідуючім соймі у Вільні 1566. На польський взірець запроваджено повітові шляхотські соймики, соймових послів, а також і нове судівництво з виборними функціонерами — суди земські та підкоморські. Цим наносився можновладству рішучий удар. Маса шляхти діставала юридично право мати голос у всіх важних державних справах. Цей перший успіх земян був звязаний із певним національним підйомом, який виявився у поширенні прав української мови. В урядах на Підляшшю, де здавна, поруч сильно сполонізованої місцевої шляхти, жило багато завандрувалих польських родів і в публічнім житті панувала польська мова, заведено приписово уживання мови руської (української). Не випадок, що дишучий національно-культурною гордістю віршик —

^{*)} Перший литовський статут, збірник прав, що встановляли привилеї можновладців, видає ще за Жигимонта I. в 1529 р.

Польща квітне латиною,
Литва квітне русчиною,
Без той в Польщі не пребудеш,
Без сей в Литві дурнем будеш —

записаний саме на останніх листках другого Литовського Статуту.

В довершення успіхів шляхти вдалось досягти ще скликання спільного сойму Корони та Литви на лютий 1569. до Люблина. І тут вирішили Поляки іти напролом з ідеєю тіснішої злуки. Початок нарад ніби не ворожив епохального кінця. Звичайні жадання езекутивної партії за створенням одного державного тіла були вже певною традицією. Та коли вони стали занадто настирливими, вирішили литовські пани Радзивил Рудий, Ян та Григорій Хоткевичі, зірвати наради, тайно покинувши місто вночі з 1. на 2. березня. Одначе, кілька представників українського земянства, як Гарабурда з Полісся і головно наймогутніший маґнат, воевода київський, *Василь-Константин Острожський*, лишились і далі в Люблині. Король наказав продовження соймових засідань. Тому що більшости литовських панів не було, переговори про тісніше приєднання цілого великого князівства провадитись не могли, але Поляки знайшли вихід, перевівши справу в площину переговорів з поодинокими землями. В першу чергу цікавили Польщу рідко населені і багаті українські терени. В суспільних настроях перехід до Корони був уже досить підготований. У XIV—

XV. віках міг Ягайло скільки хотів оголошувати інкорпорацію — пани і князі не визнавали акту, міцно зорганізована і проваджена маса землян ставала за ними і постанови лишалися мертвою літерою. Тепер шляхта вітала новий устрій і можновладцям лишалося присягнути на ново Жигимонтові II. Августові, згідно з його бажанням, вже як королеві польському. Остаточно паралізувала протест панів-ради розсвареність у власних рядах. Поодинокі можновладці самі зголошувались до присяги, випрошуючи собі за це багаті уряди, воєводства та каштелянії. Так видано насамперед акт про включення Підляшшя до земель Корони; за ним слідував такий самий акт відносно Волині. Ця земля, з її могутніми княжими родами, здавалась головною твердиною можновладства на Україні. Але чотири її найважливіші репрезентанти, князі Острожський, Вишневецький, Четвертинський та герой з над Ули, Роман Сангушко, без більших протестів зложили жадану присягу. Київщина і східне Поділля (Брацлавщина) тісно сполучені з Волинню маєтковими, родинними й торговельними зв'язками, самі просили не відділяти їх від найважливішої української землі, і це прохання було здійснене. Скрізь скрупулятно застерігались права української мови і віри. В найбільшому розмаху поодиноких приєднань вернулися назад литовські пани. Та їхня справа була програна і протести Яна Хоткевича, старости жмудського, лишилися пустими скаргами, які

нікого не зворушили. Натомість апетити польської шляхти наситились втіленням українських земель і тому Литвини, які приїхали рятувати зі своєї окремішности, що лише далось, мали несподівано великий успіх. Литва ставала такою самою республікою, як і Польща, і зобов'язувалась надалі спільно з нею вибрати короля та провадити зовнішню політику. Сойми і сенат теж мали бути спільні. Але велике князівство зберігало окреме військо, окреме внутрішнє управління і йому обіцяно, що на всі його уряди будуть призначатися виключно Литвини. Дальша історія Литви тратить для України значіння — при обкраяному великому князівстві залишилась лише північна полоса нашої етнічної території, Берестейщина та Полісся. «Литовська доба» в історії України кінчилась зі святочною проклямацією Люблинської унії 1. липня 1569. р.

7. Побут і культура за Литовської доби.

Залишається ще згадати, як жив у XIV—XVI. століттях український нарід і як розвивались його звичаї, культура та суспільний устрій з тої спадщини, що полишила давня князівська доба.

Селяни, як і за давніших часів, вважалися особисто вільними. Їхнє землеволодіння спиралось у головнім на праві займанщини. Вільних теренів було багато і хто перший обробив собі смугу поля, вважався її правним власником. В засаді вся земля була власністю великого князя «господаря», як його звали тогочасні акти, і займанщик мусів платити зі свого володіння податок, але мав право його продати, поділити між нащадками або й покинути, коли воно йому не подобалось. Не всі селяни були на таким становищу вільних землевласників, але й займанщина зберігала характер певної умовности. Як уже було згадано, головною ціллю Литовсько-Руської держави було напруження всіх воєнних сил країни і селянство брало у цім участь безплатними роботами та данинами, утримуючи воєнно-зобовязану клясу. Йому належалися за це

з боку земян захист і оборона від всяких зовнішніх ворогів та підтримка на випадок стихійних нещасть. Так, напр. мусів земянин позичити селянинові зерна, якщо тому трапився неврожай. Зв'язок між селянином і воєнною клясою був, отже, обосторонній. З огляду на суворість, з якою, особливо в часах розцвіту Литовсько-Руської держави, притягало правительство весь шляхотний стан до військової служби, положення селянства було ще за часів Витовта під неодним оглядом краще, ніж воєнно-зобов'язаних, особливо нижчих бояр. Ці останні не мали права, поки не знайшли собі заступника, покинути свій маєток, з якого несли військову службу, вони не мали права залишити його жінці або доньці, якщо ті не зобов'язувались виставляти те саме число озброєних. Між селянами і якими-небудь боярами путними чи панцирними особливо спочатку не так легко провести ріжницю. Навіть коли селянин сидів, як покликаний земянином осадник на його землі, то це не збільшувало залежності в силу права свобідного переходу та однакової підлеглості того і другого великокняжому урядовцеві-магнатові. Тільки під кінець епохи відокремилась шляхетська верства різько від народніх низів та станула межи ними і державою. В реформах 1564—1566. рр., коли засновано виборні суди, то шляхетських селян вийнято зпід юрисдикції держави та віддано їх власникам. Рівночасно заборонено селянам самовільно покидати свого зверхника та обер-

нено їх таким чином у класу безправних кріпаків.

Цьому погіршенню селянського становища сприяла вже згадувана волочна реформа Жиґимонта II. Авґуста. В наслідок вільного права займанщини для селян і воєнного стану та пізніших переділів, продажів і т. д. витворилася з бігом часу, особливо на густіше населених теренах Білорусі, Полісся й Підляшшя черезполосиця і плутанина маєтків, з яких платили податки, і тих, з яких несли військову службу. Жиґимонт II. Авґуст наказав перемірити всю землю і поділити її на однакові частини, «волоки» (= 33 морґи, $21\frac{1}{2}$ десятини), що стали податковою одиницею. Селянам і шляхті приділювано по певному числу волок, але тепер вже умови володіння були цілком інакші. В той час, як шляхтичам давали наділи у повну власність, для селян признавалось тільки право землекористання. Волока не ставала власністю селянської родини, а за користання нею мусів селянин платити чинш та відбувати роботи. Окремий чинш мусів він платити за користання лісом, або ловлення риби, тоді як давніше це було природне його право. Дорослим синам відмірювались на таких же умовах порожні волоки в зовсім інших місцях. Розуміється волока, що мала звичайно вигляд суцільного прямокутника, уможлиблювала значно краще ведення господарства, але цієї раціоналізації досягалося коштом значного погіршення становища селян. Властиво користала з цілої ре-

форми шляхта, що саме в цей час здобувала собі і політичні привілеї (1564—1569).

Центральної України, та навіть Волині, во-
лочна реформа не встигла досягти. Тут ще
населення було занадто рідке і черезполосиця
не набрала таких розмірів, як у корінних об-
ластях великого князівства. А постійні татар-
ські напади, що спустошили країну, робили
правильну шляхетську господарку немисли-
мою. Не було ніякої можливості прикріпити
селянина до якогось певного місця осідку, як
до волоки на півночі. Але і без вмішання цен-
трального уряду, шляхом природнього розвит-
ку, зайшла в віках XIV—XVI. у побуті укра-
їнського селянства значна зміна. Податковою
одиницею на Україні в початках Литовсько-
Руської держави було дворище. Так називалась
сукупність кількох хат та до кількадесяти лю-
дей, що стояли між собою у економічній звязку.
У зносінах з державою заступав ціле дворище
один чоловік — його голова. Деякі дослідники
бачили у дворищі щось неначе велику нерозді-
лену російську родину, порівнювали його і з
югословянською задругою, але цього не можна
приняти без застережень. В тій формі, як стрі-
чається дворище на Україні, видно, що серед
всіх приналежних до нього ґрунтів, кожен
поодинокий член дворища відрізняв свою окре-
му власність; лише йому було не вигідно від-
ділятися з нею на своє окреме господарювання.
Але саме у цей бік індивідуалізації хазяйства
і пішов розвиток українського землеволодіння.

Поодинокі родини де-далі все частіше відділялись, щоб господарювати окремо. Податковою одиницею став уже в XVI. столітті «дим», себто хата з однією родиною та хиба ще слугами й наймитами без власної землі.

Податки та безплатні роботи для селянства були, як і в цілій Європі в Середніх віках дуже ріжноманітні. Платилося переважно натурою — зерном, медом, шкірами, гончарськими виробами, худобою, птицею. В великій частині мала така данина вигляд дарунків великокняжому урядовцеві або панові на Різдво, Великдень чи яке інше свято. Щож до безплатних робіт, то волочна реформа встановлювала панщину 2 дні на тиждень, але до неї, і в тих місцевостях, куди вона не сягала, робочі повинности селян були значно менші. Роботи теж були дуже ріжноманітні, не тільки полеві, зв'язані з оранням, сіянням чи жнивами. Часто мали селяни обов'язок постачати на панський двір дрова, служити наганячами підчас полювання, або давати рибу. Це останнє практикувалось головню по монастирських володіннях, бо наслідком великого числа пісних днів запотребовання на рибу було велике. Села на великих шляхах мусіли постачати коней чи вози господарським післанцям або урядовцям.

На окрему згадку заслуговує юридична практика на селі. В повній свіжості виступають тут правні поняття з княжої доби. Цікавою установою являється при цьому громадський суд, т. зв. «копа». Народній звичай і далі трактував зло-

чин як шкоду і залишав пошкодованому самому шукати собі права. Завданням громади було лише допомогти йому в цім. Оскаржувач (або й оскаржений, коли хотів виправдатись) скликав на означене місце громаду «копу» і викладав їй свою скаргу. Копа оббірала зпоміж себе суддів, які допомагали пошкодованому вести слідство та в разі потреби підтримували його й силою. Одначе могла копа виступити і проти претензій на відшкодовання, наколи ті здавалися їй занадто високими. Судові переговори завше велися тільки усно. Спочатку все населення підлягало копному судові, але в середині XVI. в. добилася шляхта для себе звільнення від цієї форми народнього правосуддя і відтоді починається повільний занепад копного суду. Але всеж дотримався він ще до кінця XVIII. віку, існуючи побіч державних судових установ, лише від його присуду можна було відкликатись до цих останніх.

Міста цієї епохи значно уступали величиною, ваможністю та інтенсивністю життя князівській добі. Тут впливала більше всього ця незалежна від України обставина, що її землі з часів занепаду Візантії та ослаблення торговельного руху по шляху «з варяг у греки» опинились взагалі на окраїні культурного світу. Ще в XIV—XV. століттю існували досить оживлені зносини з італійськими, головню генуезькими, факторіями в Криму та на берегах Чорного моря (Монкастро на місці теперішнього Акерману). Але кримська орда та Туреччина в

останній чверті XV. віку до решти зліквідували італійські колонії. Щож до торгівлі з німецькими містами Балтійського побережжя, то їй судилося набрати більших розмірів аж у польсько-козацькій добі. В часах литовських в Європі ще не було такого попиту на збіжжя та мясо, головні предмети українського експорту. Тому й міста були невеликі й нечисленні, а головним заняттям міщан залишалось хліборобство.

У внутрішній організації міст зайшла в цій добі зміна завдяки витисненню давнього вічевого устрою німецьким, найбільше Магдебурзьким правом. Перші надання Магдебурзького права належать ще до останніх часів Галицько-Волинського князівства (Володимир коло 1324., Сянік 1339.). За князів із Гедимінового роду поширилось воно далі на схід. Десь коло 1374. дістав його Камянець Подільській від Коріятовичів, мабуть, біля 1450. отримав його і Київ. Міста Магдебурзького права мали на чолі вйта вибраного міщанами або призначеного королем. Поруч із ним стояли бурмистри від поодиноких ділень міста, виборні райці (радники) та колеґія лавників, що відала судовими справами серед міщан. Збірником прав, якими мало користатись місто, вважалось «Саксонське дзеркало» (Sachsenspiegel), коротко зване Саксоном, що було прийняте в Німеччині. Розуміється, не могли міста, досі звязані з околичними територіями, відразу змінити весь свій життєвий уклад. Спеціально

в юридичному побуті українські звичаї далі жили під зовнішньою назвою Магдебургського права. «Саксонського дзеркала» навіть взагалі не було в більшості українських міст. Драконські кари за різні провини, що воно постановляло, в дійсності не примінювались. Кат був по українських містах рідкістю, а в'язницею часто служила обмазана глиною шопа. І коли в присудах своїх міський суд формально покликався на параграфи Саксону, то в дійсності керувався своїми народними звичаями. Тільки в містах Галичини та Карпатської України було інакше: там існував дуже сильний чужий напливовий елемент, в першу чергу німецький. У Львові в XV. віці всі війти були Німці. Тут і Магдебургське право оберталося у привілей для зайшлої меншости. Королівські грамоти звичайно постановляли, що війтом або бурмистром може бути лише католик, а цим, очевидно, виключалось місцеве українське населення від усякої участі в керуванні містом. Таксамо не приймали православних ремісників у цехи, в які, по німецьким зразкам, було зорганізоване міське виробництво. Правда, тут можна було совісною працею та доброю продукцією успішно конкурувати з чужинцями і, справді, не раз траплялося, що православні ремісники таки вимушували прийняття їх у міський цех, як напр. львівські шевці (1652).

Магдебургське право фактично вилучувало місто з держави і робило його окремою незалежною республікою. Ягайлони, досить щедро

роздаючи міські привілеї, хотіли мати в міщанах опертя проти можновладців. Але правляча панська верхівка виявилась занадто міцною. Назагал невелике і небагате населення міст не завше мало силу здійснити всі постанови привілею в житті. Магнат, староста або воевода, що розпоряджав збройною силою і сидів в укріпленім замку над містом, продовжував втручатися у міщанські справи. Тому звичайно тільки більші міста, як Київ або Луцьк, могли як слід постояти за свої права. В багатьох містах мусіли міщани виконувати, подібно як і селяни, безплатні роботи, найчастіше по удержанню в добрім стані замку та міських укріплень, хоч і зберігали особисту свободу. Пани незабаром почали за королівським прикладом роздавати по своїх володіннях Магдебургське право з ціллю піднести ремесло та торгівлю і самим мати більший дохід. В таких містах залежність населення від можновладця була ще значніша: пан зберігав за собою право призначати війта і очевидно міг по своїй впадоби змінити або й скасувати сам привілей. Найгірше було те, що пани протегували більш від них залежний та їм покірніший жидівський елемент. З цих часів починається щораз більше розмноження жидів по українських містах. Спонуканий скаргами міщан король Олександр вигнав був жидів поза межі держави, але через кілька років цей закон знову відкликали.

Не дивлячись на таке незавидне становище міщанства, саме тут по містах починають тво-

ритися завязки для живішого культурного і умового руху. У Львові вже в XV. столітті існує міщанське братство, яке правдоподібно, вступивши в спілку з німецьким гірником у Кракові, *Швайпольшом Фіолем* (†біля 1525), інспірувало вихід у світ перших українських друкованих книжок, перших друків кириличним письмом взагалі («Октоїх», «Часослов», «Тріодь» в рр. 1490—1491). Пізніше в XVI. віці не шкодували львівські братчики дарунків волами королеві Боні, щоби добитися відновлення православної єпархії у Львові. Мало відомий культурний рух в середині XV. століття в Києві при дворі князів Олелька та Семена. Тут існував якийсь глибший інтерес до духових течій, звязаних із чеським гуситством. Взагалі в XIV—XVI. віках оживляється на Україні зацікавлення релігійними проблемами, яке свідчить про те, що християнство, в попередній добі, прийняте тільки вищими верствами суспільности, почало просякати і в ширші народні маси.

Згубну роль відіграли у розвитку українського культурного життя татарські напади від кінця XV. століття. Ще й зараз приписують Батисвій навалі з рр. 1240—1241. багато з того, що властиво належить віднести на карб рікрічним нападам кримських Татар. Монголи, розуміється, зруйнували не мало, але їхній похід продовжувався коло року і після того на довший час під зверхністю Золотої Орди встановились порівнююче упорядковані від-

носини. Зокрема відомо, що до церкви та її єрархів, головних носіїв культури, відносились Монголи дуже толерантно. В часах об'єднання з Литвою мусіло бути українське духове життя на високім рівні, інакше не могло-б воно так швидко і основно засимілювати племінно будь що будь досить чужі литовські елементи. В кінці XIV. і на початку XV. століття находилась Україна на вищій культурній щаблі, ніж Польща. Ягайло до смерті не навчився як слід по польськи, а за його королювання панувала на краківським Вавелю руська (українська) мова. Українських майстрів виписували, щоб будувати або прикрашати костели в Польщі і такі пам'ятки мистецтва до сьогодні збереглись у Кракові, Сандомирі та Люблині. Аж доперва систематичні напади кримських Татар, що обернули весь край майже до Прип'яті в пустиню, принесли зі собою культурний занепад. Татарам було байдуже про церкви і духовенство; вони не лишали, як Батий, людей по місцях, зобов'язуючи їх коритися своїй зверхности, а відводили на невільничі ринки. З кінцем XV. віку справа стояла так, що всі сили народу мусіли спрямуватись на боротьбу зі степовими хижаками. На розбудову культурного життя, пишних міст та величних будов не лишалося ніякої можливості. Стан постійної війни впливав деморалізуюче і на звичаї та мораль населення. А саме в цей час ліпше захищена Польща з ближчим контактом до Європи почала робити швидкі поступки у всіх ділянках культури.

Особливе значіння мав тут приїзд вихованки італійського ренесансу дружини Жигимонта І. — Бони Сфорца (1518). Новий блиск королівського двору, світські звичаї та маніри шляхетського товариства, розцвіт польської літератури — все це так притягаюче впливало на вищі верстви українського суспільства, що явилось одним із важних чинників при переведенні Люблинської унії 1569. р.

Українське духовенство, верства покликана до того, щоб підтримати умове життя, було до цього в XVI. столітті зовсім непридатне. Великому князю Казимирові вдалося 1457. остаточно відновити православну митрополію в Києві з номінальною залежністю від царгородського патріярха*). Як і в західній Європі, так і на Україні, вище духовенство виходило з рядів панства або шляхти. Але право роздавання єпископій було в руках великого князя і він наділяв ними кого хотів. В наслідок того на провідні становища попадали люди зовсім чужі церковному життю. Вищу гідність у церкві можна було просто купити у великого князя, який часто потребував грошей. Крім того можновладцям і дрібнішим князям прислугувало ще право патронату. Коли пан закладав монастир, або будував на

*) Спроби відновити київську митрополію робили вже Ольгерд (митрополит Роман 1357—1362), Витовт (Григорій Цимблак 1416—1419) та Свидригайло (Герасим 1433—1434), але їм це вдавалось лише на короткий час.

свій кошт церкву, то залишав за собою право настановляти або затверджувати ігумена чи священника. Це патрональне право переходило і до нащадків. Воно теж сприяло тому, що в духовенство проходили зацікавлені лише у власній наживі елементи. Більшість єпископів поводилася на своїх єпархіях, як звичайні земляни — мали жінок, вели безконечні процеси зі сусідами та самі ставали на чолі збройних наїздів. Часом приймали такі наїзди розміри цілих межиусобиць, як напр. боротьба владики луцького Йони Борзобагатого з єпископом холмським Теодосієм Лазовським за опорожену володимирську єпархію (1565). Нераз попадали єпископії в руки людей, що взагалі не приймали духовного посвячення, навіть католиків. Правда, і в католицькій церкві відносини були в цей час не кращі: в ній теж панували розгاردіяш та деморалізація, а значніше литовське і польське панство по більшості належало до модних тоді різних протестантських сект (антитринітаріїв, кальвіністів, лютеран).

Про шляхту і маґнатів говорилося вже досить. Пристрасть до процесування і до власноручних розправ зі сусідами була на українських землях Литовсько-Руської держави поширена не менше, ніж у сумежній Галичині і взагалі в Польщі. В деяких родах, як у волинських Монтовтів або київських Немиричів, несамоविта задирливість була немов спадковою з покоління в покоління. Та що безумовно вражає у довгих реєстрах вибриків, злочинів і

насильств таких свавільців, це незтримна дика життєва енергія, яка шукала собі виходу в напруженій діяльності, у безнастанних чварах і зачіпках. Тим більша заслуга тих із них, що присвятили свою колосальну вітальну силу та непогамований темперамент не сусідським колотнечам, а рицарському заняттю оборони перед Татарами. Із них, із цих Дашковичів, Вишневецьких, Ружинських виходили перші провідники нової суспільної верстви — козацтва і їм завдячує козащина перші початки своєї військової організації.

Є якийсь історичний фатум у тім, що старий створений віками режим падає не в менті свого найбільшого гниття, а тоді, коли в нім починають рухатися свіжі енергійні сили. Так, немовби застарілий організм не витримував більшого динамізму у власнім нутрі. Велика Французька Революція впала на королівство Бурбонів саме після успішної війни з Англією (1779—1783), коли Франція допомогла визволитись Сполученим Штатам, і після енергійних фінансових реформ вірного абсолютизмові міністра Кальонна. Царська Росія завалилась саме тоді, коли реформа Столипіна почала творити в імперії міцний, відданий царській владі, кляс багатого селянства, а армія, навчена японською війною переводити в собі далекосяглі уліпшення. Панська олігархія

Литви-Руси впала не в часах своєї найбільшої безрадности і корупції за панування Олександра, а після реформ Глебовича та Горностая та після перемог Радзивила й Сангушка. На той час вияснилось уже, що й татарський наїзд заломався і під проводом своїх магнатських родів український народ розпочав наново колонізацію безлюдних степів. Заснування фортеці Біла Церква та осадження сильної залоги у Брацлаві (коло 1550) символізували перші етапи цього нового натиску на південь. Та це все не змінює факту, що панська олігархія на Литві-Руси впала в наслідок внутрішнього розстрою і тому, що не зуміла домовитися зі зміцнілою шляхтою, яка до другого Литовського Статута знаходилась немов на становищі воєнно-обов'язаних кріпаків. Однак поки дійшло до розстрою і падіння вищої аристократії, чи то удільні князі, чи то пани-можновладці на протязі яких парі сот літ виявили багато енергії та зорганізованості. Довгі часи уміли вони мобілізувати і провадити всі сили народу в почоті великих князів, а то й на власну руку. І коли польські історики закидають панам-раді згноблення дрібної воєнно-служилої кляси, то не можна забувати, що рівночасно положення селян було значно краще, ніж пізніше зі зміцненням шляхти. Обезправнення і закріпачення селянства йшло рука в руку зі зростом значіння земян і другий Литовський Статут (1566), коли селян виїнято з юридичної залежності від державних урядників, а віддано

присудові їх шляхтичів, становить у цім відношенню дуже маркантну грань.

Головна хиба панів-ради була загальноукраїнська хиба, неспроможність витворити належну теоретично-політичну концепцію. Повна відмова від звязку з Польщею була з огляду на зовнішню ситуацію великого князівства неможливою. Дамоклевим мечем над цілим існуванням Литви-Руси висіли польські інкорпораційні заходи. Оборонитись від них можна було піднесенням великого-князівства до ступеня королівства, бо по середньовічних поняттях «корона в корону втілена бути не могла», а власна шляхта шукала б у свого, а не чужого короля опертя проти власних панів. Весь час від Кревської унії носилася ця ідея в повітрі і ніколи не змогли її перевести в життя. Не бажаючи тіснішого об'єднання з Польщею пани-рада довго зручно використовували ситуацію й унеможливлювали його фактично, але ні разу не зуміли вони запевнити за собою наслідки своїх успіхів правно сформульованим постулятом, виставленням рівнорядної «Короні королівства польського» політичної ідеї. На це забракло панам-раді відповідного умово-теоретичного напруження, може і розуміння ваги справи і ця хиба помстилась, як лише раз зовнішня ситуація склалася для Литви-Руси несприятливо.

Нема підстав особливо гльорифікувати Люблинську унію. Але й при її осудженні не можна забувати, що величезна більшість політично-

активного населення України чинно сприяла їй, а принайменше радо її прийняла. Українська шляхта бажала собі цієї унії і зуміла її досягти. І коли вона в дальшому тягу історії виявилась політичним промахом та потягла за собою безконечний ряд важких і кривавих конфліктів, то вина за це спадає в першій мірі на самих Українців.

Важніша література:

(Дальші вказівки знайде читач у тут наведених книгах)

Adamus J., Państwo litewskie w latach 1386—1392. Вільно 1932.

Антонович В. Б., Монографии по истории западной и юго-западной России, т. I. Київ 1885.

Барбашев А. И., Витовт и его политика до Грюнвальденской битвы. Петербург 1885.

Барбашев А. И., Витовт, последние двадцать лет княжения. Петербург 1891.

Барвінський Б., Жигимонт Кейстутович. Жовква 1905.

Бершадский С. А., Литовский Статут и польские конституции. Петербург 1893.

Brückner A., Starożytna Litwa, ludy i bogi. Варшава 1904.

Владимирский-Буданов М. Ф., Население юго-западной России от половины XIII века до Люблинской унии. Архив Юго-Западной России VII, т. 1-2. Київ.

Halecki O., Dzieje Unii Jagiellońskiej, 2 т. Краків 1919—1920.

Halecki O., Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe. W. Ks. Litewskiego. Краків 1916.

Halecki O., Unia lubelska. Краків 1916.

Halecki O., Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony. Краків 1915.

Halecki O., Ostatnie lata Świdrygiełły. Краків 1915.

Historja Polityczna Polski wyd. Polska Akademia Umiejętności, 2 т. Краків 1920—1922.

Грушевський М. С., Історія України-Руси, т. IV—VI. Київ-Львів 1905—1907.

- Dembńska A.*, Polityczna walka o egzekucje dóbr królewskich. Варшава 1935.
- Довнар-Запольский М. В.*, Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. Київ 1901.
- Довнар-Запольский М. В.*, Литовские упоминки татарским ордам. Симферопіль 1898.
- Kolankowski L.*, Dzieje W. Ks. Litewskiego za Jagiellonów, т. I. Варшава 1930.
- Kolankowski L.*, Obrona Rusi za Jagiellonów. Львів 1916.
- Kolankowski L.*, Zygmunt-August w. ks. Litwy do r. 1548. Львів 1913.
- Kolankowski L.*, Sylweta Jagellonów. Варшава 1934.
- Kolankowski L.*, Jagiellonowie i Unia. Львів 1936.
- Koneczny F.*, Sprawy z Mengli-Girajem. Вільно 1927.
- Kutrzeba R.*, Historia Ustroju Polski w zagysie, т. II. Litwa, 2 вид. Львів-Варшава 1921.
- Лаппо И. И.*, Западная Россия и ее соединение с Польшей. Прага 1924.
- Lewicki A.*, Powstanie Świdrygiełły. Краків 1892.
- Lowmiański H.*, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego, 2 т. Вільно 1931—1932.
- Любавский М. К.*, Очерк истории литовско-русского государства, 2 вид. Москва 1915.
- Любавский М. К.*, Областное деление и местное самоуправление литовско-русского государства. Москва 1892.
- Любавский М. К.*, Литовско-русский сейм. Москва 1901.
- Максимейко Н. А.*, Сеймы Литовско-Русского государства. Харків 1902.
- Малиновский И. А.*, Рада Великого Княжества Литовского, 2 т. Томськ 1904—1912.
- Natanson-Leski J.*, Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej, т. I. Варшава 1922.
- Papée F.*, Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. Краків 1903.
- Papée F.*, Jan Olbracht. Краків 1936.
- Paszkiewicz H.*, Jagiellonowie a Moskwa, т. I. Варшава 1933.

- Пучета В. И.*, Аграрная реформа Сигизмунда-Августа, 2 т. Москва 1917.
- Polska i Litwa w dziejowym stosunku.* Варшава 1914.
- Prochaska A.*, Król Władysław Jagiełło, 2 т. Краків 1908.
- Prochaska A.*, Dzieje Witolda. Вільно 1914.
- Prochaska A.*, Charakterystyka Kazimierza Jagiellończyka. Львів 1904.
- Pfitzner J.*, Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann. Брно 1930.
- Рудницький С.*, Руські землі при кінці XV віку. Львів 1899.
- Smolka S.*, Kiejstut i Jagiello. Краків 1888.
- Totoraitis J.*, Die Litauer unter dem König Mindowe. Freiburg 1905.
- Филевич И. П.*, Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-волинское наследие. Петербург 1890.
- Finkel L.*, Polityka ostatnich Jagellonów. Краків 1909.
- Zivier E.*, Neuere Geschichte Polens, I. Die zwei letzten Jagellonen. Gotha 1915.
- Jablonowski A.*, Ziemia Wołyńska w połowie XVI wieku. „Pisma“ т. IV. Варшава 1911.
- Jakubowski J.*, Studja nad stosunkami narodowościowymi na Litwie. Варшава 1912.
- Jakubowski J.*, Dzieje Litwy w zarysie. Варшава 1921.

З М І С Т :

1. Віки XIV.—XVI. в українській національній свідомості 3
2. Початки Литовсько-Руської держави . . 7
3. Часи могутности. Ольгерд та Витовт . 19
4. Межиусобиця та остаточне оформлення унії з Польщею . . 32
5. Занепад Литовсько-Руської держави . . 39
6. Останні Ягайлони . 47
7. Побут і культура за Литовської доби . . 61
8. Важніша література . 78

2 руд 40 коп
(1986)

88

Адреса видавництва:

Jurij Tyščenko, nakladatelství, Praha II., Žitná 13
Protektorat Böhmen und Mähren

PA

88

y